

MARX I ENGELS I JUŽNI SLAVENI

KOSTA MILUTINOVIC

I

Prvi prodor revolucionarnih ideja naučnog socijalizma na Slavonski Jug davnašnjeg je datuma. Iste one znamenite 1871. godine, kada je plamen Pariške komune ozario crvenom svjetlošću mračno podneblje tadanje legitimističke, monarhističke i militarističke Evrope, iste te godine pojavio se u Pančevu, u Vojvodini, prvo u nastavcima, u nedjeljnom listu *Pančevcu*, a zatim u posebnoj knjizi, prvi srpskohrvatski prijevod *Komunističkog manifesta* Marxa i Engelsa,¹ koji je inaugurirao novo razdoblje u historiji radničkog pokreta u svijetu. »Bauk komunizma«, koji je ozbiljno zabrinuo vladajuće klase u svima evropskim zemljama, dopro je i do Balkana i izazvao snažna revolucionarna gibanja i kod južnoslavenskih naroda. Samo nekoliko sedmica kasnije, 1. VI 1871, pojavio se u Beogradu, maloj prijestolnici posljednjih Obrenovića, usprkos vrlo nepovoljnim uvjetima za opozicionu štampu, prvi broj *Radnika*, prvog socijalističkog lista ne samo na Slavenskom Jugu nego i na čitavom Balkanu. Na stupcima ovoga lista izlaze članci Svetozara Markovića, inicijatora i organizatora prvog socijalističkog pokreta u Srbiji, u kojima vatreno brani Parišku komunu, koja je već bila ugušena pod krvavim udarcima reakcije, ali čije su revolucionarne ideje i dalje tinjale pod ruševinama pariških pred-

---

¹ *Manifest Komunističke partije*. U Pančevu, brzotiskom Jovanovića i Pavlovića, 1871. O pitanju tko je prvi srpskohrvatski prevodilac ovoga znamenitog programatskog spisa mnogo se diskutiralo i polemiziralo. Po Miloradu Paniću-Surepu (*Književne novine*, 1. V 1948) prevodilac je Svetozar Marković. Po Vlastoju Aleksijeviću (*Nauka i tehnika*, 1946, II, str. 738—740) prevodilac je Dragiša Stanojević. Po Jovanu Skerliću (*Svetozar Marković*, 1910, str. 44) prevodilac je Ješa Jerković. Po Ljubomiru Petroviću (*Grad Smederevo u srpskoj istoriji i književnosti*, 1922, str. 57) pod pseudonimom »Jerković« krio se Vlada Ljotić. Božidar Kovačević (*Letopis Matice srpske*, br. 4, 1948, str. 244—245) spominje kao eventualne prevodioce Nikolu Markovića i Jovana Pavlovića. Po Kosti Milutinoviću (*Republika* od 24. i 31. VIII 1948) prevodilac je, po svoj prilici, Đoka Mišatović. Ne ulazeći na ovome mjestu u analizu pojedinih argumenata u prilog navedenih hipoteza, potrebno je reći samo toliko da je pitanje do danas ostalo neriješeno.

građa i srušenih radničkih barikada.² Na stranicama ovoga prvog južnoslavenskog socijalističkog lista objavljeni su prvi prijevodi i izvodi iz spisa Marxa i Engelsa, koji su sve do tada bili nepristupačni široj čitalačkoj publici. U ovom listu objavljen je i niz članaka Đoke Mijatovića o Marxovoj Internacionali.³ Ovi članci izazvali su oštru reakciju režimske štampe, koja je proglasila list *Radnik* za »otrovno gnjezdo nevernika i bezbožnika«. Posljedica ove kampanje bila je obustava lista, ali su se socijalističke ideje i dalje ilegalno širile.

Neki historičari prvog južnoslavenskog radničkog pokreta tvrdili su da prvi srpski socijalisti, na čelu sa Svetozarom Markovićem, nisu bili marksisti, nego utopisti. Proučavajući, analizirajući i kritički ocjenjujući socijalističke koncepcije Svetozara Markovića iz historijske perspektive, Moša Pijade je svestranije osvijetlio njegovu složenu društveno-političku fizionomiju i došao do ovih značajnih zaključaka:

»Pravac koji je na Markovića najviše uticao bio je marksizam. Ocjenjujući značaj za Svetozara Markovića svih uticaja koje je on primio i karakter njegovog socijalizma, mora se voditi računa o opštem stanju socijalističkog pokreta u Evropi onoga vremena i o borbi i uticaju raznih struja u njemu. Ako je Marković, pod uticajem Černiševskoga i naročito usled nerazvijenosti ladašnjeg srpskog društva, davao i poneka rešenja koja su bila utopistička, to svedjedno nije razlog da ga treba ubrajati u utopiske socijaliste. I za samog Černiševskog Lenjin je utvrdio da nije bio samo socijalist-utopist već i revolucionarni demokrat. Utoliko pre ne bi se kod Svetozara Markovića smelo suviše težišta polagati na njegove utopističke crte, kad je uticaj marksizma na njega tako znatan.«⁴

U svojoj poznatoj, s ljubavlju pisanoj monografiji o Svetozaru Markoviću, Jovan Skerlić je istakao da je Markovićev emigrantski boravak u Vojvodini (1872—1873) pozitivno djelovao na njegovo dalje ideološko-političko formiranje i izgrađivanje:

»Izgnanstvo je bila velika škola za Svetozara Markovića i, u svetlosti stvarnoga života, on je video da stvari nisu onako proste, jednostavne i lake, kao što to u knjigama izgleda. U svom »purgatorijumu«, kako sam veli u Novom Sadu, otrešao se on mladićske vere u reči i apstrakcije, i uvideo da treba počti sasvim drugim putem.«⁵

² »Pariska komuna« (pitanje o hlebu i samoupravi); »Pogibija Pariske komune«; »Pariska komuna i Internacionala«; »Beli teror«; »Neobični ljudi«; »Razgovor o neobičnim ljudima«, *Radnik*, Beograd, ogledni broj (bez označenog broja), br. 1, 3—4, 17—21, 77 i 81 (1871). List se u početku nazivao *Radenik*, a kasnije *Radnik*. Budući da je to jedan te isti list, ovdje se on radi jednoobraznosti svuda citira kao *Radnik*.

³ »Međunarodna zadruga radnika u borbi za jednakost i slobodu među ljudima«, *Radnik*, br. 34—39, 1872.

⁴ Moša Pijade, Predgovor *Izabranim spisima* Dimitrija Tucovića. Beograd, 1949, knj. I, str. 12.

⁵ Jovan Skerlić, *Svetozar Marković*, Beograd, 1910, str. 93.

Samo, dok Skerlić smatra da je Marković u novosadskom »purgatoriju« došao do uvjerenja da »treba poći sasvim drugim putem« — dotle Veselin Masleša postavlja cijelu problematiku istovremeno i historijski i sociološki:

»Svetozar Marković se naročito mnogo bavio svim unutrašnjim problemima. Prvo čisto socijalnim i ekonomskim, a kasnije i čisto političkim. Taj prelaz od ekonomije i socijalne politike na čisto politički teren, Jovan Skerlić je, po našem mišljenju neopravdano, obeležio kao izvesno odstupanje Svetozara Markovića od socijalističkih ideja, kao prelaznje u neki oportunistizam. To shvaćanje Skerlić zasniva na činjenici da je Svetozar, posle svoga povratka iz emigracije, prešao od opšte propagande socijalističkih ideja na konkretnu političku borbu, postavljajući zahteve koji više nisu bili maksimalistički, krajnji, nego su mogli da se ostvare i u okviru postojećeg društva. Mi mislimo, da se ovde ne radi ni o kakvoj osnovnoj preorijentaciji Svetozara Markovića, ni o kakvom napuštanju osnovnih socijalističkih ideja, nego prosto da se radi o izvesnim taktičnim promenama, koje su bile nužne i do kojih je Svetozar došao proučavajući naše prilike i radeći u njima. Što on više ne propoveda samo socijalizam, nego se zalaže i za samoupravu i Narodnu skupštinu, što više ne piše samo o ekonomskim pitanjima, nego se preko štampe nosi sa tadašnjim reakcionarnim političarima oko nekih dnevnih političkih pitanja, posledica je njegovog saznanja da u Srbiji treba prvo savladati izvesne realne političke prepreke, koje su smetnja razvitku socijalističkog pokreta.«⁶

Nitko drugi nego baš sam Svetozar Marković objasnio je sasvim jasno i konkretno da se ne radi ni o kakvom ideološko-političkom preokretu, ni o kakvom skretanju sa socijalističke linije, nego samo o privremenoj i prelaznoj taktici u daljoj političkoj borbi: »To je obična taktika u borbi: najpre valja osvojiti *jednu*, ali odsudnu tačku, sa koje nam je posle otvoren put za savršenu pobjedu.«⁷

Pobijajući Skerlićevu tezu o tobožnjem Markovićevu napuštanju socijalističkog učenja, i smatrajući je pogrešnom, proizvoljno postavljenom i nedovoljno fundiranom, Masleša suprotstavlja Skerlićevoj tezi ovu svoju antitezu:

»Svetozar Marković nije svojom novom taktikom negirao svoju stalnu politiku (kao što se to uostalom dogodilo samom Skerliću 30 godina kasnije). Svetozar Marković je počeo svoju političku borbu s člankom *Srpske obmane*, objavljenim 1869. godine u *Zastavi*, a pred kraj svoga života napisao je veliki članak u *Radu* (1874), gde nije oступio skoro ni za jotu od svojih osnovnih principa koje je postavio u svojim prvim člancima. Kod pitanja promene Svetozareve taktike može se samo diskutovati da li je njegova nova taktika bila pravilna ili ne, efikasna i korisna za njegove krajnje ideje, ali nikako da li ona znači njegovo oportunističko prilagođavanje jednoj stvarnosti koju je želeo menjati.«⁸

⁶ Veselin Masleša, *Dela*. Sarajevo, 1956, knj. III, str. 72—73.

⁷ Pismo Svetozara Markovića Milici i Anki Ninković, datirano 7. XI 1873.

⁸ V. Masleša, *op. cit.* 74.

Ako se ove dvije teze kritički analiziraju i dublje sagledaju, jasno izlazi da je Masleša u pravu. Marković nije bio oportunist i nije pravio kompromise sa svojom savješću i svojim uvjerenjima. Iz novosadskog »purgatorija« Marković je izišao sa širom kulturom, svestranijom erudicijom i prostranim intelektualnim horizontima, ali je ostao čvrst i nepokolebljiv na svojim socijalističkim pozicijama, o čemu između ostaloga svjedoče i radovi koje je napisao ili dovršio u Novom Sadu, koristeći se tamošnjim bogatim bibliotekama.

Dok su se u Srbiji prvo zatalasali gradovi (Beograd, Kragujevac) — dotle je u Vojvodini već krajem XIX stoljeća zapažen snažan prodor socijalističkih ideja u sela, gdje su klasne suprotnosti oštro dolazile do izražaja. S jedne strane, ogromni veleposjedi, s druge strane sve veći broj agrarnog proletarijata. Tako, na primjer, u sjevernom Banatu grof Čekonich je imao 31.037 jutara zemlje, markiz Pallavicini 8000, grof Batthyány 6431, grof Karácsony 5389 jutara itd. U južnom Banatu barun Daniell imao je 6961 jutro, grof Bisingen 6000, grof Karácsony 5050, grof Betlen 1893 jutro itd.⁹ Nigdje u Vojvodini nije socijalizam našao tako plodno zemljište kao u Banatu na ovim ogromnim veleposjedima. Sve veće proletariziranje seljačkih masa pridonijelo je zaoštavanju klasne borbe i jačanju revolucionarnog otpora protiv postojećeg društvenog poretka. Do velikih socijalnih gibanja došlo je u Elemiru i Tarašu 1897. godine: »Prvi put je tada ustao čitav agrarni proletarijat i vodio pobedonosnu borbu protiv posednika i protiv vlade, protiv stihija i protiv mašina, protiv terora i politike popustljivosti i ustupaka... Tako je 1897. zaoštrio klasnu borbu i na ideološkom, kao i na ekonomskom i političkom sektoru.«¹⁰

Prvi prodori socijalističkih ideja na teritorije Hrvatske i Slavonije također su davnašnjeg datuma. Prema istraživanjima Vase Bogdanova: »U deceniju, koji prethodi osnivanju stranke, u Hrvatskoj se šire različite socijalističke ideje. Njihovi propagatori su uglavnom strani radnici, pristaše raznih struja u tadašnjem međunarodnom radničkom pokretu. Među tim prvim socijalistima bilo je privrženika Marxovih, Lasallovih i Mostovih. Neko vrijeme, a naročito u doba narodnog pokreta iz godine 1883, prevladava anarhistički utjecaj Johanna Mosta, čiji se listovi *Die Freiheit (Sloboda)* i *Der Rebel (Buntovnik)* tajnim kanalima unose i u Hrvatsku.«¹¹

⁹ Toša Iskruljev, *O Vojvodini i njenoj kolonizaciji*. Novi Sad, 1925, str. 20—27.

¹⁰ Arpad Lebl, *Elemir i Taraš 1897*. Zrenjanin, 1954, str. 16, 21.

¹¹ Vaso Bogdanov, *Historija političkih stranaka i struja u Hrvatskoj*. Zagreb, 1958, str. 770.

Isto kao u Vojvodini, i u Hrvatskoj i Slavoniji su socijalističke ideje prvo uhvatile korijena na selu, među bezemljašima, agrarnim proletarijatom. Zato su hrvatski socijalisti poznatu Marxovu parolu o internacionalnom ujedinjenju proletarijata prestilizirali u nešto izmijenjenom obliku: »Sirotinjo sviju zemalja sjedini se!«¹² Najveće latifundije, na kojima su se još djelimice zadržali feudalni ostaci u produkcijom odnosima, na teritorijama Trojednice nalazile su se u Srijemu i Slavoniji. Tako, na primjer, u Srijemu latifundije su zauzimala: u Iločkom kotaru 44,98 posto površine zemlje; u Vukovarskom kotaru 33,8 posto; u Iriškom kotaru 30,91 posto; u Mitrovačkom kotaru 28,31 posto; u Rumskom kotaru 21,11 posto. Ukoliko su oruđa za proizvodnju postala sve modernija, utoliko je sve više dolazilo do hiperprodukcije radne snage: »Mogućnosti uposlenna poljoprivrednih radnika su se smanjivale, uslovi pod kojima su dobijali posao pogoršavali su se, dok su se, istovremeno, porastom proizvodnih tržišnih dobara, troškovi i potrebe stalno povećavali. Siromaštvo, proleterstvo sve se teže podnosilo i na selu. Seljaštvu sa nedovoljno zemlje, ili uopšte bez zemlje, nije preostalo efikasnije oružje nego da koristi iskustva gradskog proletarijata, da pristupi njegovoj organizaciji i primenjuje njegove metode borbe«.¹³

Na zemaljskoj konferenciji socijaldemokrata iz svih krajeva Trojednice, u prisustvu 40 delegata, osnovana je Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije sa sjedištem u Zagrebu 8. i 9. IX 1894. Za privremeni partijski program uzet je Heinfeldski program Socijaldemokratske partije Austrije, socijalistički list *Sloboda* (pokrenut 1892) proglašen je za partijski organ i donesena je odluka da se odmah pristupi organizaciji partije širom zemlje. Ban Khuen Hederváry dozvolio je osnivanje nove stranke, pretpostavljajući da će ona otupiti i ublažiti tadašnju oštru nacionalno-političku borbu protiv njegovog protunarodnog režima i da će prenijeti težište na socijalno-ekonomska pitanja. Kao što je uspio da izazove bratoubilački rat između Hrvata i Srba, raspljujujući šovinističke strasti (*Divide et impera!*), da bi nad njima, pocijepanima i zavađenima, lakše vladao, tako je sada želio da izazove borbu između pojedinih društvenih klasa u istu svrhu i s istim namjerama. Međutim, događaji su uzeli drugi pravac, koji on nije očekivao i kome se nije nadao. Partijske organizacije su se formirale širom zemlje, a naročito u Srijemu. Kao što je tačno zapaženo: »Ove će se organizacije množiti takvom brzinom da će Srem postati masovnim uporištem

¹² *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*. Tom IV. Socijalistički pokret u Hrvatskoj i Sloveniji, Dalmaciji i Istri 1892—1919. Beograd, 1950, str. 23.

¹³ Andrija Radenić, *Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908*. Novi Sad, 1955, str. 6.

socijalističkog pokreta, da će zauzeti ne samo specifično već i veoma značajno mesto u partijsko-političkom životu, da će se za njega i državna vlast posebno zainteresovati, u njemu pripremiti svoju prvu kontraofanzivu i dati najjače protivudarce«. ¹⁴

Za širenje socijalističkih ideja kod južnoslavenskih naroda u XIX stoljeću svakako je najzaslužniji Vaso Pelagić, koji je započeo svoj rad kao nacionalni borac i narodni prosvjetitelj, prolazio kroz razne faze u svome intelektualnom razvoju, a završio kao oduševljeni socijalist i socijalni revolucionar u požarevačkim kazamatima. ¹⁵ Njegove knjige i brošure štampane su u ogromnom broju primjeraka i — pored svih zabrana cenzure i konfiskacije od strane policijskih organa — širene i čitane u svima južnoslavenskim zemljama od Trsta do Soluna: »Ukupan tiraž njegovih djela iznosi oko četvrt miliona primjeraka. A to je cifra, kojoj nije potrebno davati poseban komentar«. ¹⁶ Iako je u njegovim socijalističkim učenjima bilo dosta utopističkih komponenata, Pelagić se deklarirao kao marksist i oduševljavao marksizmom:

»Tako se zove nauka koju je osnovao proslavljeni sociolog Karl Marks, najnapredniji i najučeniiji pisac *Političke ekonomije*. On je sa svojim djelom *Kapital* osnovao racionalnu školu političke ekonomije. On je time učinio čitav prevrat u ekonomskoj, isto kao Darwin u nauci prirodnoj. On je utvrdio time i novu jednu nauku — socijalizam kao nauku... Marksizam je učinio i jednako čini više dobra čovečanstvu, no što su učinili svi državnici i popovi na svetu. Marksizam je otvorio nov put sreći i solidarnosti sviju ljudi i naroda, nov polet ka novom, korisnom poslovanju i društvenom blagostanju«. ¹⁷

Početkom devedesetih godina Pelagićeve knjige i brošure prodrle su i u Srijem i Slavoniju: »U godinama osnivanja stranke veoma jak utjecaj vrše djela Vase Pelagića, naročito na socijaliste u Srijemu i u Slavoniji. Njegove brošure, pisane popularnim i za seljake pristupačnim načinom, šire se tu u velikom broju, a radničke i seljačke mase čitaju ih s oduševljenjem«. ¹⁸ Pelagić je i lično dolazio u ove krajeve i stupio u direktan kontakt sa socijalističkim prvaci- ma, u prvom redu s Vitomirom Koraćem, predsjednikom glavnog odbora Socijaldemokratske stranke. Sam Korać piše: »Susret s Pelagićem imao je sudbonosni uticaj na čitav moj život, a preko mene i na razvitak čitavog socijalističkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji«. ¹⁹ Korać je ubrzo postao najrevnosniji rasturivač Pelagićevih

¹⁴ *Ibid.* 7.

¹⁵ Risto Besarović, *Vaso Pelagić. Život i rad*. Beograd, 1953.

¹⁶ *Ibid.* 187.

¹⁷ Vaso Pelagić, *Tumač naučnih i političkih reči*. Beograd, 1892, str. 144.

¹⁸ V. Bogdanov, *Historija...* str. 770—771.

¹⁹ Vitomir Korać, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, 1929, knj. I, str. 123.

revolucionarnih knjiga i brošura.²⁰ Pored štampanih spisa Korać je rasturao na posebnim ceduljicama i jednu Pelagićevu revolucionarnu pjesmu, koja se pjevala po srijemskim selima i fruškogorskim vinogradima. Od ove pjesme sačuvane su dvije verzije, vrlo slične, skoro identične, a ovdje ćemo citirati bolju verziju:

Ustaj, seljo, ustaj rode,
da se spaseš od gospode!

Protiv Boga i vladara,
protiv popa i oltara,
protiv krune i skiptara,
i trgovca kajišara,
za radnika, za ratara,
borimo se mi.

Ustaj seljo, ustaj rode,
da se spaseš od gospode!

Činovnike birokrate,
lažičrče, advokate,
čiftariju, zelenaše,
čilindraše i sabljaše,
koji gaze pravo naše,
gonićemo svi.

Ustaj seljo, ustaj rode,
da se spaseš od gospode!

Interesantno je napomenuti da je ista ova pjesma pjevana i u Srbiji, za vrijeme revolucionarnog gibanja uoči prvog srpsko-turkog rata 1876. Slobodan Jovanović kaže da je »ova politička pesma jedna vrsta naše seljačke Marseljeze«.²¹ Ista ova pjesma je pjevana i za vrijeme manifestacija sa »crvenim barjakom«, prilikom prve pobjede opozicije na općinskim izborima u Kragujevcu (15. II 1876), i u doba Timočke bune u istočnoj Srbiji (1883). Ali, tada se još nije pouzdano znalo tko je autor ove pjesme. To se ispostavilo tek prilikom hapšenja Vitomira Koraća u Sidu (1. V 1895), kada je među Pelagićevim brošurama pronađena i ova revolucionarna pjesma.

²⁰ Korać je rasturao ove Pelagićeve spise: *Ogledalo sadanje pravde* (Budimpešta, 1880); *Protivnicima novih ljudi odgovara nauka* (Budimpešta, 1880); *Šta priča ruska Sibirija?* (Budimpešta, 1880); *Zašta se rađaju bune?* (Budimpešta, 1880); *O ratu i sadašnjoj civilizaciji* (Beograd, 1882); *Koliko nas košta bog i gospodar?* (Beč, 1884); *Narodna prava ili naše neodložne potrebe* (Beograd, 1889); *Preobražaj škole i nastave* (Beograd, 1889); *Pir bezdušnika i veličanstvo radnika* (Beograd, 1893); *Šta je socijalizam? Šta hoće socijaliste?* (Zagreb, 1894).

²¹ Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*. Beograd, 1926, knj. I, str. 275.

Javljaјуći kotarskom predstojniku o Koraćevu hapšenju, općinsko poglavarstvo izvještava »da je socijalizam u mjestu Šidu tako daleko razvijen i prosti seljački stalež kao i nekoji propalnice majstori tako zavedeni da svako školsko dijete već o socijalizmu razgovara, a po čuvenju ovog poglavarstva jest program socijalista da dijele spajinska i gazdinska dobra.«²² Kotarski predstojnik odmah je obavjestio o revolucionarnim gibanjima i masovnim hapšenjima srijemskog podžupana Jurkovića, a ovaj je uputio prvo telegram, a zatim dva iscrpna izvještaja, sa mnogim detaljima i pojedinostima, banu Khuenu Hederváryju.²³ Režimska štampa, ne samo mađaronska, khuenovska, nego i bečka i peštanska, dala je širok publicitet ovim zbivanjima i ukazivala da se »balk komunizma« naglo širi po Srijemu i Slavoniji. Reakcija nije izostala. U selima šidskog kotara zaveden je policijski sat, a žandarmerijske patrole obilazile su i ostale ugrožene kotareve. Došlo je do suđenja istaknutim socijalistima pred mitrovačkim, osječkim i zagrebačkim sudovima, koji su izrekli kazne okrivljenima u trajanju od ukupno 125 godina teške tamnice, prema podacima zagrebačke *Slobode*. Jedan od seljačkih socijalističkih tribuna (Stevo Veljin) umro je na robiji, u mitrovačkoj kaznionici.²⁴ Usprkos svim tim progonima, socijalističke ideje širile su se dalje, i radnički pokret hvatao je sve dubljega korijena u širokim masama.

U ekonomski nerazvijenoj i kulturno zaostaloj austrijskoj pokrajini Dalmaciji uvjeti za nastanak i razvoj socijalističkog pokreta bili su još nepovoljniji nego u Hrvatskoj i Slavoniji. Na kongresu Socijaldemokratske partije Austrije, koji je zasjedao u Beču od 6. do 12. VI 1897. delegat partijske organizacije iz Trsta rekao je: »Prilike u Dalmaciji su takve, da se mnogo ne razlikuju od onih u centralnoj Africi. U krajevima uz obalu postoji tu i tamo koja škola, dok u unutrašnjosti nema nijedne. Tek 10 posto stanovništva zna čitati i pisati. Nacionalno izazivanje je u punom cvatu. Talijane izazivaju protiv Hrvata, posljednje protiv Srba.«²⁵ Međutim, stanje ipak nije bilo ovako očajno, kako se ovdje pokušalo prikazati. I pored nepovoljnih uvjeta, prvi prodor socijalističkih ideja u Dalmaciju davnašnjeg je datuma. Prema istraživanjima Dinka Foretića, već 1871. godine — dakle u isto vrijeme kada se u Pančevu pojavio prvi srpskohrvatski prijevod *Komunističkog manifesta* — ministar unutrašnjih poslova šalje iz Beča u Zadar Namjesništvu spisak komiteta i filijala Marxove Internacionale u austrijskim zemljama i u tom spisku spominjao se i Pokrajinski komitet Internacionale za Dalmaciju sa sjedištem u Splitu: »Iako Namjesništvo

²² Andrija Radenić, *Dokumenti...*, str. 58.

²³ *Ibid.* 59—69.

²⁴ V. Bogdanov, *Historija...*, str. 775.

²⁵ *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*. Tom IV, str. 183.

za Dalmaciju nije moglo potvrditi tu vijest, ipak je činjenica da je početkom 1872. osnovano u Splitu radničko društvo 'Sadruženje i radnja' (Società operaria: Unione e lavoro), pa nije bezrazložno zaključiti da je to društvo trebalo da bude taj tobožnji komitet Internacionale«. ²⁶

Prva strukovna radnička organizacija na teritoriju Dalmacije bilo je Tipografsko društvo (Società tipografica zaratina), osnovano u Zadru 1874. Prva opća radnička organizacija, pod imenom Radničkog društva (Società operaia zaratina), osnovana je u Zadru 1877. Osnivači ove organizacije bili su ljudi koji su »već tada stajali na nekim socijalističkim pozicijama«. ²⁷ Prvi proces protiv socijalista u Dalmaciji odigrao se u Splitu u proljeće 1897. Na zahtjev splitske policije uhapšen je u Trstu socijalist Giovanni Marzetti (Marsetich), koji je pobjegao iz Splita, gdje je »izazvao neke nered« , koji su se tamo dogodili 1. V 1897. Kod premetačine u njegovom stanu nađeno je, pored ostaloga, »mnogo pisama iz Zadra, a među njima i takvih u kojima se govorilo o atentatu na talijanskog kralja Umberta«, o čemu je pisala ondašnja štampa, napose tršćanski *Il Piccolo* i zadarski *Il Dalmata*. Marzetti je okrivljen zbog sastavljanja i štampanja prvomajskog proglašenja, koji je odmah zaplijenjen i konfisciran. Pored trojice Talijana uhapšena su i tri Hrvata (Barbarić, Laglič, Senjanović) kao saučesnici. Po Foretiću: »To je istovremeno bio i prvi proces protiv socijalista u Dalmaciji«. ²⁸

Socijalistički pokret zatalasao je u jačoj mjeri i južnu Dalmaciju, naročito Dubrovnik. Prva radnička društva osnivaju se već 1873. i 1874. godine, ali nemaju klasno obilježje: »Napredno radničko društvo« osnivaju autonomaši, a »Dubrovačko radničko društvo« narodnjaci; i jedni i drugi pokušavaju da pridobiju radnike kao saveznike u međusobnim političkim borbama. U Dubrovniku se pokreće list *Radnik* (1887), u kome se ustaje protiv naučnog socijalizma i klasne borbe. Već u prvom broju Stijepo Stražičić piše: »Mi se gražamo što rade danas neke socijaliste«. ²⁹ Međutim, sve jače širenje socijalističkih ideja ozbiljno je zabrinulo dubrovačku vlastelu, koja se teško mirila s gubitkom svojih pozicija. Jedan od njih, Nikša Gradi, nije se zadovoljio samo objavljivanjem članka protiv socijalizma u svome listu *Glas Dubrovački*, nego je napisao i štampao čak i čitavu knjižicu, u kojoj je pokušao da kritizira Marxa, Internacionalu, Parišku komunu i naučni socijalizam. U predgovoru Nikša Gradi piše:

²⁶ Đanko Foretić, »Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX stoljeća«. *Radovi Instituta JAZU u Zadru* (1960), sv. VI—VII, str. 11.

²⁷ *Ibid.* 11.

²⁸ *Ibid.* 10.

²⁹ *Radnik*, Dubrovnik, 1. IV 1887.

»Pregaoci za ukinuće sviju razlika između staleža šćahu da nasilno izvedu svoje namjere kroz kobne dane junija 1848, pa kroz ozloglašenu Parišku komunu g. 1871; ali jedan i drugi put zdravi razum i sile poštenog naroda osujeti sve te drzovite pokušaje. Premda »L'Internationale«, k istoj svrsi namijenjene, sada već ne opstoji kano društvo redovito ustrojeno, ipak nalazi apostola zanesenijeh i odanijeh. Kroz tu javnu iliti tajnu propagandu, socijalizam svuda se širi, te je postao nekom kozmopolitičkom vjerom.«³⁰

Pošto je na 6 stranica svoje knjižice pokušao da izloži osnovne koncepcije Marxova *Kapitala*, Nikša Gradi je postavio ova naivna pitanja:

»Nije li, po Marxovom mnijenju, svaka ekonomna promjena nužni plod neizbrojenijeh sila i neizmjerano zapletenih? Pa, ko bi nam tad jamčio, da smo zbilja pogodili skrovenu namjeru tog tajnog, ogromnog i nikome dohitnog djelovanja? Nije li nasuprot bliže istini, da kad najviše uzmislimo da smo je pogodili, budemo se od nje najviše udaljili? Pa da, mješte da skratimo i ublažimo trud i patnje žuđenog poroda, budemo jedan i druge samo umnožili i ogorčali? Zašto dakle Marx, kad je pisao svoje djelo *Das Kapital*, nije uvidio da mu je težnja bila posve uzaludna, iliti možda uprav i pogibeljna onijem istijem radnicima, kojijem ko što kaže htio je da zbilja koristi?«³¹

U svome negiranju Marxovih ekonomskih koncepcija ovaj dubrovački vlastelin ide tako daleko da sasvim ozbiljnim tonom tvrdi da je on, Nikša Gradi, uspio da pobije Marxove naučno fundirane konstatacije i zaključke:

»Obmanom riječi uzetih u prenosnom smislu, ko što su npr. *kristalisan trud* i *Mehrwerth* Marx pokriva golotinju nedomjernijeh i zamršenijeh pojmova; ali tek što se ta golotinja otkrije, ko što smo to dosad učinili, osujećuje se smjeli mu pokušaj da na temelju ovijeh lažnijeh pojmova, sruši čitav sustav današnjega društvenog i ekonomskog života.«³²

Kroz cijelu Gradijevu knjižicu provlači se kao crvena nit jedna osjetna, naglašena, oštro zacrtana antisemitska, rasistička tendencija, koja čitaocu udara u oči. Na više mjesta on ističe da je Marx Židov, ili citira druge, koji to isto naročito naglašuju: »Laveleye primjećuje da su Marx i Lassale bili Čivuti; da su Čivuti gotovo svuda osnivatelji i širitelji socijalizma...«³³ Negirajući socijalno-ekonomsku uvjetovanost historijskog razvoja i odbacujući Marxove teze o nužnosti revolucionarnog društvenog preobražaja čovječanstva, ovaj dubrovački gospodar pada u tešku religioznu mistiku i metafiziku:

³⁰ Nikša Gradi, *Socijalizam u sadašnjem obliku*. Dio prvi. Dubrovnik, 1891, str. 4.

³¹ *Ibid.* 23.

³² *Ibid.* 30.

³³ *Ibid.* 38.

»Nepovoljne, inače, nejednakosti opažene u sadašnjem društvenom sustavu, kad ih rasvijetliš Hristovom naukom, postaju prividne, te se izmjeravaju na drugom svijetu. Ustrpljenost, koja nije no sastavni dio umjerenosti, združena sa ostaljem hristijanskijem vrlinama, ko što su mudrost, pravda i krepost, vodi do čistijeg, sjajnijeg, a nadasve do stalnijega napretka nego li neustupljivi zahtjevi modernoga Čifutstva, potpuno ograničeni na ovaj časoviti zemaljski život... Ako se sve zbilja svršava na zemlji, cijeli naš život ne valja ni dva boba.«³⁴

Međutim, i pored svih ovih, i drugih sličnih, ovdje nespomenutih pokušaja negiranja Marxova učenja, socijalizam je i u Dalmaciji hvatao sve dubljava korijena u narodnim masama. Na izborima za Dalmatinski sabor 1897. dubrovački socijalisti prvi put samostalno istupaju sa svojim kandidatima. Od posebnog je značenja što se oni snažno suprotstavljaju svima uskim nacionalističkim tendencijama i da je i u ondašnjoj štampi zabilježeno da oni stoje na pozicijama internacionalnog socijalizma, propagirajući misao »da više ne valja bit ni Srbi ni Hrvati nego socijalisti.«³⁵ Iste te godine u Dubrovniku su radnici prvi put proslavili 1. maj: »Tom prilikom oko 80 socijalista prošlo je Placom u povorci, zakičeno crvenim karanfilima. To je bila prva proslava međunarodnog praznika rada u ovome gradu kojoj su dubrovački socijalisti dali klasni karakter.«³⁶

Sve do konca XIX stoljeća socijalistički pokret u Dalmaciji razvijao se u okvirima i pod rukovodstvom Jugoslavenske socijaldemokratske stranke sa sjedištem u Ljubljani i pod utjecajem talijanskih socijalističkih organizacija u Trstu. Ukoliko je pokret sve više jačao i postajao masovniji, utoliko su sve snažnije dolazile do izražaja težnje za osamostaljivanjem. Na prvoj pokrajinskoj konferenciji socijalista iz cijele Dalmacije, koja je održana 9. XI 1902, osnovana je Socijaldemokratska stranka Dalmacije. I ona se razvijala pod raznim utjecajima: od utopističkih, preko anarhističkih, sve do marksističkih.

Prvi prodori socijalizma u Sloveniju također su davnašnjeg datuma.³⁷ Plamen Pariške komune zatalasao je i napredne snage kod Slovenaca. Prvi radnički štrajkovi na teritoriju Slovenije (štrajkovi trbovljanskih rudara) izbijaju već 1883—1884, dakle prije osnivanja Socijaldemokratske partije Austrije (1888). U toku 80-tih godina u industrijskim centrima, proimence u Ljubljani, Celju, Trstu i Trbovlju, osnivaju se razna radnička društva i sindikalne

³⁴ *Ibid.* 39.

³⁵ *Crvena Hrvatska*, Dubrovnik, 6. III 1897.

³⁶ Stijepo Obad, »Počeci radničkog pokreta u Dubrovniku«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*. Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti (1966), IV, sv. 4, str. 221.

³⁷ Anton Kristan, *O delavskem in socijalističkem gibanju na Slovenskem do ustanovitve Jugoslavenske socijalno-demokratske stranke* (1848—1896). Ljubljana, 1927. Ferdo Gestrin, »Radnički pokret u Sloveniji do prvog imperijalističkog svjetskog rata«, *Nastava historije*, br. 1 (1951).

organizacije, koje postaju prva uporišta klasnog radničkog pokreta i prva žarišta socijalističke misli među Slovencima. Međutim, već poslije nekoliko godina osjetila se potreba za emancipacijom od bečke centrale i za formiranjem vlastite radničke partije za Sloveniju. Na osnivačkom kongresu (15. i 16. VIII 1896) dolazi do osnivanja partije pod imenom Jugoslavenska socijalna demokratska stranka, zato »što se tada zamišljalo da Ljubljana postane centar socijalističke organizacije Južnih Slovena na teritoriji Austrije... Stvaranje JSDS značilo je novi korak u političkoj borbi radničke klase Slovenije«. ³⁸ Već na prvim slijedećim parlamentarnim izborima (1897) partija je istupila sa svojim kandidatima u tri izborne jedinice, u Ljubljani, Celju i Gorici. Iako ni jedan od trojice kandidata nije izabran, impozantan broj od 10.000 glasača predstavljao je nepobitan dokaz da je socijalizam počeo hvatati korijena među narodnim masama u Sloveniji.

U ideološkom pogledu socijalistički pokret u Sloveniji prihvatio je Heinfeldski program austrijske socijalne demokracije i razvijao se uglavnom pod negativnim utjecajem austromarksističkih teoretičara Viktora Adlera, Otta Bauera i Karla Rennera. U svojoj kritičkoj analizi austromarksističkih koncepcija o nacionalnom pitanju, Edvard Kardelj došao je do ovih značajnih zaključaka:

«Austromarksistička teorija ima svoju političku pozadinu. Nema sumnje da ona, subjektivno, predstavlja uticaj ideologije vladajućih klasa na radnički pokret u Austriji... Zato je ovaj stav i naneo toliko štete slovenačkom radničkom pokretu, koji se počeo afirmisati kao politički faktor... Iz svih ovih razloga slovenačka socijaldemokratija nije nikad mogla postati odlučujući faktor, a pogotovo ne predstavnik nacionalnooslobodilačkih težnji slovenačke nacije. Ona je ostala uska organizacija za tadašnje prilike najnaprednijeg radništva, koja je ponajviše dolazila do izraza u svakodnevnoj radničkoj ekonomskoj borbi, ali je ostala uglavnom izolovana od drugih slojeva radnog naroda, naročito od seljačkog». ³⁹

Bosna i Hercegovina bila je sputana u svome ekonomskom i društveno-političkom razvoju teškim okovima turskog feudalizma. Tek poslije austrijske okupacije (1878) novi kapitalistički poredak unosi u ove zemlje strani, poglavito austrijski i mađarski kapital, otvaraju se prve tvornice, razvija se naročito industrija drveta, dolazi do sve bezobzirnije eksploatacije bogatih bosanskih šuma i rudnika i do strahovitog izrabljivanja radne snage. Sve to produbljuje klasne suprotnosti i stvara pogodne uvjete za širenje socijalističkih ideja, koje ovamo unose i propagiraju prvenstveno strani radnici, koji su dolazili sa već razvijenom klasnom svijesću i po-

³⁸ Jovan Marjanović, *Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svjetskog rata*. Beograd, 1958, str. 83.

³⁹ Edvard Kardelj Sperans, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*. Sa slovenskog preveo Z. Tkalec, Beograd, 1960, str. 102.

znavanjem marksističke literature. U Sarajevu je osnovano polulegalno »Knjigotiskarsko bolesničko i potporno društvo« 1894. godine, a nešto kasnije i potporno i kulturno-prosvjetno društvo željezničarskih radnika »Flugrat«. Prvi radnički štrajkovi izbijaju u Banjaluci (1899), u Sarajevu i Mostaru (1901), a nešto kasnije osnivaju se u Bosni i Hercegovini prve sindikalne organizacije.⁴⁰

II

Početakom XX stoljeća dolazi do krupnih promjena u južno-slavenskim zemljama. U Srbiji grupa mlađih, demokratski orijentiranih oficira, na čelu sa Dragutinom Dimitrijevićem-Apisom, sklapa zavjeru i likvidira dinastiju Obrenovića, dolazi do promjene unutrašnje i vanjske politike, uvodi se ustavni, parlamentarni režim građanske demokracije, osniva se Socijaldemokratska partija Srbije i na prvim relativno slobodnim izborima (1903) Kragujevac bira u Narodnu skupštinu prvog socijalističkog narodnog poslanika, Mihaila Ilića, urednika socijalističkog lista *Radnik*, koji nastavlja kontinuitet *Radnika* Svetozara Markovića i *Radnika* Mite Cenića. U Hrvatskoj dolazi do velikog, općenarodnog, revolucionarnog pokreta, koji prouzrokuje pad dvadesetogodišnjeg tiranskog režima grofa Khuena Hederváryja (1903). U Makedoniji izbija Ilindenski ustanak, organizirani oružani revolucionarni pokret makedonskog naroda protiv turske vladajuće klase, i dolazi do formiranja Kruševske republike (1903), ali je ustanak u krvi ugušen. U Bosni umire dugogodišnji cesarsko-kraljevski guverner Benjamin Kállay (1903), koji je uzalud pokušavao da vještačkim metodama stvori bosansku naciju i bosanski jezik, da bi od Bosne što lakše načinio koloniju bečke i peštanske vladajuće klase. U Vojvodini dolazi do masovnih žetelačkih štrajkova i do velikog revolucionarnog pokreta agrarnog proletarijata, mjestimice i do čitavih lokalnih pobuna, koje je vlada u krvi ugušila pomoću oružanih kaznenih ekspedicija.⁴¹

Naglo širenje socijalističkih ideja i sve snažnije gibanje revolucionarnog pokreta ozbiljno je zabrinulo buržoaziju u svima južno-slavenskim zemljama. Prvi ustaje protiv socijalizma srpski vođanski publicista i političar Jaša Tomić.⁴² Socijalist u ranoj mla-

⁴⁰ Jovan Marjanović, *op. cit.* 60.

⁴¹ Lörinc Peter, *A nagy pöri pör*. Novi Sad, 1950.

⁴² Prema ocjeni Vase Stajića (*Jovan Jovanović-Zmaj*, Novi Sad, 1933, 123—124), Jaša Tomić je »doneo sobom oluj bratoubilačkog rata, srozao ceo politički život Srba u Vojvodini na jednu neplodnu desetogodišnju borbu protiv patrijarha Brankovića, koji nije bio isto što German Anđelić, i stalno i do smrti radio protiv ideje narodnog jedinstva srpsko-hrvatskog i protiv kritičke škole u srpskoj istoriografiji, samo da bi što jače izolovao narod svoje stranke od njegove bolje inteligencije«.

dosti, Tomić ubrzo napušta radnički pokret, prelazi u radikale, prihvaća u potpunosti velikosrpsku politiku Nikole Pašića i postaje u toj mjeri reakcionaran da u *Srpskom kolu*, *Zemljoradničkom prijatelju* i *Zastavi* objavljuje čitav niz članaka protiv socijalizma, ideala svoje mladosti. Poslije krvavih seljačkih pobuna u Elemiru i Tarašu, da bi pridobio agrarni proletarijat za Radikalnu stranku, Tomić pledira da se veliki manastirski i crkveni posjedi parceliziraju i daju pod zakup bezemljašima, ali i dalje ostaje protivnik agrarne reforme i propagira održavanje ne samo malog nego i srednjeg posjeda.⁴³

Kao jedan od tipičnih predstavnika srpske buržoazije u Vojvodini, koja se uslijed naglog širenja socijalističkih ideja i velikih revolucionarnih pokreta agrarnog proletarijata osjetila ugrožena u svojim pozicijama, a želeći da pridobije seljačke mase za svoju stranku, Jaša Tomić pribjegava providnoj demagogiji, pokušavajući da sebe predstavi u sasvim drugom vidu i drugojačijem svjetlu:

»Hoću da kažem dakle: kako ja mislim o socijalno-demokratskom načelu? Pa onda: kako ja mislim o socijalno-demokratskoj stranci? To jest o socijalno-demokratskoj stranci u Ugarskoj (u kojoj ima i naših Srba). Jer to dvoje nije jedno i isto. Ja na primjer socijalno-demokratsko načelo cenim i uvažavam. To me je načelo zanelo u mojoj mladosti. Ja sam proveo čitave godine svoga života proučavajući to načelo. Ja i danas verujem, da u socijalizmu ima najviše onoga, što će da preobrazi svet i usreći ljude. To je moje naučno uverenje. Možda i grešim, al je tako mislim. Kad ovo kažem, onda imam na umu pravi socijalizam, naučni socijalizam. Jer ono, što se po našim selima prodaje kao socijalizam i socijalna demokracija, to je grdna gomila gluposti.«⁴⁴

Da bi dokazao da je zaista shvatio naučni socijalizam, Jaša Tomić otvoreno ustaje protiv učenja Karla Marxa o socijalnoj revoluciji i društvenom preobražaju:

»Vara se svaki ko misli, da se mogu bilo bunom i nasiljem, bilo nečijom voljom stvoriti veliki preobražaji u državi i društvu. Bune ne stvaraju ništa... I kako stojimo danas u Ugarskoj? Stojimo tako, da sirotinja više no u kojoj drugoj državi misli na prevrat, na krv, a nema izgleda, da će ta krv da stvori bolje dane.«⁴⁵

U istoj brošuri ovaj »naučni socijalista« ovim argumentima propagira rasizam, antisemitizam i šovinizam:

⁴³ Jaša Tomić, *Zemljoradnička sirotinja u Ugarskoj*. Novi Sad, 1897. Isti, *Pametno nazarenstvo*, I—II. Novi Sad, 1897. Isti, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima?* Beograd, 1914. U ovoj posljednjoj brošuri Tomić propagira reakcionarnu i šovinističku ideju o kolonizaciji Makedonije Srbima bezemljašima u cilju srbiziranja Makedonije, negirajući postojanje makedonske nacije.

⁴⁴ Jaša Tomić, *Hoćemo li u socijaliste?* Novi Sad, 1904, str. 3—4.

⁴⁵ *Ibid.* 8, 11.

»No sad da vidite glavnu tačku onog socijalizma, što ga šire među Srbima. Ta tačka glasi: »Da se Srbi odvoje od svojih ljudi i pazaruju kod Čivuta«. To ne piše doduše u programu, među onim drugim tačkama, ali se na tome najviše radi i u tom se dosad jedino i uspelo. A evo kako. Od budimpeštanskih Čivuta, koji stoje na čelu »socijala«, izdata je lozinka: — Hajde vi, Srbi socijaliste, bojkotirajte vaše trgovce i sve uplivnije ljude! A bojkotirati znači: Ne pazariti kod njega, upropastiti ga!... Svi ti bojkotirani su odreda Srbi, Nema ni jednog Čivutina. Ta naravno! Uprava u Budimpešti lepo bi ih pogledala, kad bi to uradili. Zanimljivo je i to, da ni Mađari, ni Vlasi, ne bojkotiraju Čivute. Uopšte, samo Srbi bojkotiraju Srbe... Nas jadne Srbe baš su dosta varali svakojaki, ali u ovaku klopku kao naše socijaliste još nisu ulazili srpski sinovi.«⁴⁶

Pokušavajući da zaustavi širenje socijalizma u Vojvodini, Jaša Tomić je imao smjelosti da proglasi i svoga nekadašnjeg učitelja Svetozara Markovića za radikala, čak i za osnivača Radikalne stranke,⁴⁷ i to ne 1883, u doba timočke bune, kada su radikali podigli oružani ustanak protiv kralja Milana, nego 1904, kada su radikali bili već uvelike režimska stranka i kada je nekadanji socijalista Nikola Pašić već zauzimao položaj predsjednika srpske kraljevske vlade. Marković i Pašić su dva antipoda, dva svijeta.

Ako se usporedi ova brošura Jaše Tomića sa sličnom brošurom Nikše Gradija, doći će se do zaključka da među njima ipak ima velike razlike: iako su obojica bili protivnici naučnog socijalizma, dubrovački vlastelin kritizirao je revolucionarna učenja Karla Marxa ipak na jedan inteligentniji i kulturniji način od ovog ekskluzivnog radikalskog demagoga, koji se služio očitim mistifikacijama i falsifikatima.

Dok u Vojvodini najbezobzirniji napadaji protiv socijalista dolaze iz redova radikala, i to baš od onih koji su nekada i sami bili socijalisti, dotle u Hrvatskoj najoštriju kampanju protiv »bauka komunizma« vode frankovci, na čelu sa njihovim vođom Josipom Frankom. Ova kampanja vodi se istovremeno i preko frankovačke štampe i na njihovim zborovima i sastancima, i na sjednicama hrvatskog sabora.⁴⁸ Socijalisti na ovu kampanju reagiraju ne samo preko svoje partijske štampe nego i protestnim zborovima i javnim demonstracijama na ulicama Zagreba, i drugih hrvatskih gradova. Socijalistički list *Naprijed* oštro napada Franka, koji »već 30 godi-

⁴⁶ *Ibid.* 22—23.

⁴⁷ Jaša Tomić je ovim riječima pokušavao da falsificira i unakazi pravi historijski lik tvorca i nosioca prvog socijalističkog pokreta kod Srba: »Svetozar Marković bio je socijalista po najdubljem uverenju. U našem narodu nije niko pisao toliko o socijalizmu kao on. I zacemento ga se nije odrekao. Ali kad je došao u narod i hteo da počne raditi na ostvarenju socijalizma, on je počeo da stvara Radikalnu stranku. U tome ga je zatekla smrt. Njegovo najdublje uverenje baše: prvo radikalizam, pa onda tek može da dođe socijalizam«. (*Ibid.* 41—42).

⁴⁸ Mirjana Gross, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907*. Beograd, 1960, str. 150—152.

na sistematski korumpira cjelokupni politički i javni život Hrvatske« i optužuje frankovce da su pretvorili sabor u »psovalište i bordel«. ⁴⁰ S razlogom je zapaženo da socijalisti »po treći put kušaju spasiti Koaliciju u teškoj situaciji«. ⁵⁰ Prvi put nakon takozvane »narodne bure« frankovaca protiv Riječke rezolucije (1905); drugi put pri otvaranju hrvatskog sabora (1906); i sada po treći put, u borbi protiv frankovačke opstrukcije na sjednicama sabora. Iako socijalisti tada još nisu imali svoga predstavnika u saboru, oni sazivaju i priređuju velike protestne skupštine, na kojoj oštro osuđuju ne samo frankovačku opstrukciju nego i čitavu njihovu protunarodnu politiku. Socijalistički poziv na skupštinu u Zagrebu (30. I 1907) donose ne samo njihovi partijski organi nego i listovi Hrvatsko-srpske koalicije (*Pokret, Novi list, Novi srbobran*). Skupština ima ne samo socijalistički karakter nego i općenarodno obilježje: na njoj govore — pored socijalističkih prvaka Vitomira Koraća i Vilima Bukšega — i šef Hrvatske napredne stranke Ivan Lorković i pravaški narodni zastupnik Božo Vinković. Poslije održane skupštine velika povorka radnika i omladinaca prolazi kroz ulice Zagreba i demonstrira pred krućama u kojima su stanovali Josip Frank i njegovi najbliži suradnici. ⁵¹

Prema svemu sudeći, ove su demonstracije uzele široke razmjere i ozbiljno zaplašile frankovačke vođe da je bauk komunizma već tu, pred vratima: »Nije slučaj, da saborska sjednica istoga dana započinje žurnim prijedlogom frankovaca, da se donese zakon o pravu sakupljanja i sastajanja i o slobodi štampe, kojim žele da pokažu, da nisu protivnici demokratskih reformi, za kojima radnici najviše teže«. ⁵² Dakako, to je samo obična politička taktika, sračunata na efekat. Već na istoj sjednici sabora Josip Frank oštro napada na teror odozdo, na socijalističku skupštinu i građanske političare koji su na njoj govorili, poimenice na Ivana Lorkovića, i na »socijalističke vođe kao importirane Švabe, Mađare i Srbe«, koji tobože radnike »harangiraju« protiv njega. Frankovački zastupnik Ivan Elegović odlazi još krupan korak dalje od Franka i drži šovinistički govor protiv socijalističkog vođe »posrbice« Koraća, koji »na žalost vodi znamenit dio radnika« u Zagrebu, priznajući ovim riječima pred cijelim saborom da je veliki dio radništva u glavnom gradu Hrvatske u socijalističkim redovima. Jedna mala upadica izaziva buru između zavađenih tabora: »Da se frankovci ne boje socijalista, ne bi toliko govorili o njima, dobacuje im jedan rezolucionaški poslanik. Ali frankovci žele pokazati da se ne boje. Oko pola noći oni izazivaju neopisivu gužvu. Žvižde žviždajkama,

⁴⁰ *Naprijed*, 30. I 1907.

⁵⁰ M. Gross, *op. cit.* 150.

⁵¹ *Pokret*, 31. I 1907. *Slobodna riječ*, 6. II 1907.

⁵² M. Gross, *op. cit.* 151.

lupaju poklopcima od lonaca, pjevaju pjesme, šecu i plešu po dvorani, viču i deklamiraju. Ivan Zat luka čita proglas socijalista za opće pravo glasa i recitira socijalističku marseljezu.⁵³

Poslije socijalističke skupštine u Zagrebu priređuju se slične, masovne, protestne skupštine i u Sušaku, Varaždinu, Osijeku, Đakovu, Vinkovcima i drugim gradovima Hrvatske i Slavonije, na kojima govore socijalistički prvaci: Vitomir Korać, Ivan Ančel, Vilim Bukšeg, Mijo Radošević, a od političara sa tadanje građanske demokratske ljevice: Frano Supilo, Ivan Lorković, Đuro Šurmin, Ivan Ribar, i drugi.⁵⁴ Ova pojačana socijalistička aktivnost izaziva oštre napadaje ne samo frankovačke štampe (*Hrvatsko pravo*) nego i bečke režimske štampe (*Reichspost, Gross-Oesterreich, Wiener Allgemeine Zeitung*). Međutim, i pored sve ove domaće i inozemne kampanje protiv »bauka komunizma« koji se širi po Hrvatskoj i Slavoniji, već iduće godine (1908) šidski kotar bira prvog socijaldemokratskog zastupnika, Vitomira Koraća, u hrvatski sabor. Bio je to krupan događaj, koji je zabilježila ne samo domaća nego i inozemna socijalistička štampa.

Istovremeno dolazi do sve snažnijeg prodora socijalističkih ideja i u Sloveniji. Samo, dok se u Hrvatskoj i Srbiji osjetio jak pokret i na selu, dotle su se u Sloveniji zatalasali samo gradovi i rudarska naselja. Od posebnog su značaja velike, masovne demonstracije, koje su zahtijevale radikalnu reformu izbornog zakona i opće pravo glasa (1905). Na općinskim izborima (1906) socijalisti su osvojili prvu općinsku upravu, u Idriji, a na parlamentarnim izborima (1907) dobili su preko 28.000 glasova, iako zbog izborne geometrije nisu postigli ni jedan mandat. Tek na slijedećim izborima (1911), na kojima su dobili 32.263 glasa, partija je izvojevala prvi mandat (u Beljaku) i tako ušla u Reichsrath.

Turski feudalni poredak pritiskivao je svojom olovnom težinom cjelokupan ekonomski i društveno-politički život u Makedoniji u toj mjeri da je prvi snažniji prodor socijalističkih ideja zabilježen tek poslije mladoturske revolucije (1908). Prvi centri socijalističkog pokreta u Makedoniji jesu Solun i Skoplje, gdje se iste godine formiraju prve sindikalne organizacije.⁵⁵ Vasil Glavinov, jedan od prvih makedonskih socijalista, osniva i organizira niz radničkih društava, od kojih su najznačajnija »Klasna svest« u Bitolju i »Klasno jedinstvo« u Velesu, koja razvijaju značajnu aktivnost na povezivanju radnika u Makedoniji.⁵⁶ Glavinov pokreće i uređuje u Bitolju

⁵³ *Ibid.*

⁵⁴ Saopćenje Ivana Ribara autoru ovoga članka.

⁵⁵ Dančo Zografski, *O radničkom pokretu u Makedoniji do balkanskog rata*. Beograd, 1951.

⁵⁶ Lazar Mojsov, *Vasil Glavinov, prv propagator na socijalizmot vo Makedonija*, Skopje, 1949.

lju prvi makedonski socijalistički list *Rabotničeska iskra*. Prva mjesna socijaldemokratska organizacija u Skoplju osnovana je 1909. Makedonski socijalist Mihail Cokov prvi započinje sa organiziranjem političkih seminara za radnike. U nekoliko navrata poduzimaju se pokušaji da se formira samostalna Socijaldemokratska partija Makedonije, ali ovi pokušaji ne uspijevaju zbog nedovoljnog jedinstva i zbog uplitanja utjecaja iz susjednih država, koji narušavaju homogenost i unutrašnju monolitnost čitavog radničkog pokreta u Makedoniji.

Crna Gora, ekonomski nerazvijena, društveno i kulturno zaostala, politički sputavana apsolutističkim režimom kneza Nikole, sva u tradicijama starih i prevladanih plemenskih i patrijarhalnih odnosa, ima posebnih specifičnosti u svome historijskom razvitku, koji su onemogućavali jači prodor socijalističkih ideja i organiziranje radničkih društava i strukovnih sindikata prije početka XX stoljeća. Ako se uzme u obzir činjenica da su se prve građanske političke stranke u Crnoj Gori počele formirati tek početkom ovoga stoljeća, i to pod vrlo teškim uvjetima, onda postaje jasno zašto je prva radnička organizacija nastala tek 1903. Bio je to Radnički savez u Baru, u crnogorskom primorju, gdje se najteže osjećalo bezobzirno izrabljivanje domaće radne snage od strane stranog, konkretno talijanskog kapitala. Inicijator i organizator Radničkog saveza bio je Jovan Hajduković, koji je kao radnik u Beogradu prošao kroz školu Radovana Dragovića i Dimitrija Tucovića, čitao marksističku literaturu i stekao potrebna iskustva za klasnu borbu. Poslije Bara, Hajduković je organizirao radništvo i u Podgorici, Nikšiću, Cetinju i Danilovgradu. Međutim, ne smije se zaboraviti da su crnogorski radnici i napredni studenti aktivno učestvovali u radničkom pokretu Srbije i da je u Beogradu izlazio crnogorski socijalistički emigrantski list *Naprijed*. Urednik ovoga lista, Krsto Popović, sudjelovao je na prvoj balkanskoj socijalističkoj konferenciji u Beogradu (1909) i rekao između ostaloga: »Ja konferenciju pozdravljam u ime razbacane radničke mase crnogorske. Krvavi režim Nikole Posljednjega nije dopustio da na konferenciju mogu doći predstavnici organizovane socijalne demokratije«. ⁵⁷

III

Snažan prodor socijalističkih ideja i veliki uspjesi socijaldemokratskih partija, koje početkom XX stoljeća zadobivaju sve veći broj pristaša ne samo među industrijskim proletarijatom, slobodoumnom inteligencijom i studentskom omladinom po gradovima nego i među seljačkim masama u Srbiji i Vojvodini, Slavoniji

⁵⁷ Jovan Marjanović, op. cit. 142.

i Hrvatskoj, izazivaju oštru reakciju kod vladajuće klase u južno-slavenskim zemljama. Ova reakcija dolazi do punoga izražaja u pisanju srpske i hrvatske desničarske štampe, koje planski i sistematski raspaljuju nacionalističke i šovinističke strasti, s očitom namjerom da na taj način potkopaju i miniraju nove društvene snage koje se okupljaju oko socijaldemokratskih partija. U tome se naročito ističe radikalna i ostala nacionalistička štampa u Srbiji i Vojvodini, i frankovačka i klerikalna štampa u Hrvatskoj i Sloveniji, poimence beogradska *Samouprava*, glavni organ Radikalne stranke u Srbiji, zatim novosadska *Zastava*, glavni organ Srpske radikalne stranke u Vojvodini, pod uredništvom Jaše Tomića, a u Hrvatskoj zagrebačko *Hrvatsko pravo*, glavni organ Frankove čiste stranke prava, i zagrebačko *Hrvatstvo*, glavni organ klerikalaca. Prema direktivama, dobivenim iz njihovih stranačkih štabova, ovi listovi se u borbi protiv »bauka komunizma« služe svima sredstvima, ne samo dozvoljenim nego i nedozvoljenim, samo da bi klasni radnički pokret i socijalnu demokraciju prikazali u što nepovoljnijoj svjetlosti, ne zazirući ni od očitog iskrivljavanja osnovnih koncepcija naučnog socijalizma. Tako, između ostaloga, falsificirajući štampane tekstove i objavljenu prepisku Marxa i Engelsa, reakcionarna srpska štampa vještački je iskonstruirala, širila i godinama podgrijavała famoznu legendu da su Marx i Engels tobože — »nepomirljivi protivnici Srba i Južnih Slavena«. Radikalni novinari svojim stalnim ponavljanjem i prepričavanjem raznosili su ovu famu sa očitom tendencijom da politički kompromitiraju i moralno diskreditiraju srpske, hrvatske i ostale južnoslavenske socijaliste koji se oduševljavaju Marxom i Engelсом, iako su klasici naučnog socijalizma — prema njihovim tvrđenjima — »nepomirljivi protivnici Srba i Južnih Slavena«. U ovoj kampanji najdalje je otišao beogradski radikalni list *Mali žurnal*, koji je širokoj, neobaviještenoj čitalačkoj publici servirao čak i takve očigledne neistine, kao što je vještački iskonstruirana legenda o tobožnjem Marxom i Engelsovom »mađaronstvu« i »turkofilstvu«.

Legenda o Marxovu i Engelsovom »mađaronstvu« isplela se na osnovu jednostranih i proizvoljnih interpretacija njihovih članaka, napisanih za vrijeme revolucije 1848—1849. i objavljenih u *Novim Rajnskim novinama* (*Neue Rheinische Zeitung*), a u kojima se raspravljalo o ulozi Mađara, Čeha i Južnih Slavena u četrdesetosmaškom pokretu. Konkretno govoreći, mađarski buržoaski historičari izdvojili su iz čitavog kompleksa njihovih članaka o ovoj problematici svega dva članka (*Mađarska revolucija*, *Demokratski panslavizam*) i na osnovu njih pokušavali da dokažu, proizvoljnim uopćavanjima, da su osnivači marksizma bili stoprocentno za Mađare, s jedne strane, i stoprocentno protiv Slavena, s druge strane. Trebalo je da prođe čitavo stoljeće, dok se pristupilo kritičkom proučava-

nju cjelokupnog nasljedja tvoraca naučnog socijalizma i to ne samo njihovih spisa nego i njihove bogate i značajne prepiske, da bi se došlo do sasvim drugih rezultata. Tako, na primjer, Vaso Bogdanov, historičar revolucionarnih pokreta kod podunavskih naroda 1848—1849, na osnovu dugogodišnjih istraživanja i ispitivanja arhivske građe o ovoj problematici u našim i stranim historijskim arhivima, došao je do ovih značajnih zaključaka:

»Osnivači marksizma su o ovom problemu pisali u dva maha, pod sasvim različitim uvjetima i na dva različita i upravo suprotna načina. Prvi put u jeku borbe, za trajanja revolucije, oni su u *Novim Rajnskim novinama* pisali propagandističke članke, držeći bezuvjetno stranu Mađarima, jer su ovi bili u ratu sa Austrijom, i osuđujući bezobzirno one pokrete slavenskih naroda, koji su se našli u ratu protiv Mađarske. Ti članci, po kazivanju samog Marxa i Engelsa, nisu značili, pa nisu ni mogli značiti objektivnu, historijsko-materijalističku ocjenu spomenutih pokreta. Prvo stoga, što tada (u toku same revolucije) nisu postojali uvjeti ni mogućnosti za pisanje takve ocjene (dokumenti, pisana izvorna građa o događajima, koji su još u toku, nisu bili ni objavljeni, ni na drugi način pristupačni) — a drugo zato, jer tada uopće nije bilo vrijeme pisanju historijskih naučnih rasprava, budući da je sva aktivnost istinskih revolucionara bila apsorbirana njihovim učešćem u svakidašnjoj praktičnoj političkoj borbi.

Ponovno su Marx i Engels pisali o četrdesetosmaškim pokretima poslije svršene revolucije, u razdoblju od 1850—1860, pod sasvim drukčijim uvjetima, i na potpuno drugi način. Sada su već bili pristupačni brojni dokumenti i svjedočanstva, na osnovu kojih se je moglo pristupiti svestranom naučnom istraživanju historije pojedinih pokreta, s jedne strane, a s druge sad već nije postojala potreba pisanja propagandističkih članaka, nego se je, po riječima samoga Engelsa, moglo prijeći na ocrtavanje fakata »s nepristranošću historičara«. U stvari, za Marxa i Engelsa se tek sad, nakon revolucije, pružila mogućnost da na ispitivanje mađarskog pokreta primijene svoj metod proučavanja, i da svoj sud o historijskom karakteru ovoga pokreta donesu na osnovi istraživanja ekonomsko-društvenog stanja Mađarske i klasne uvjetovanosti one politike, koju vodi plemićko vodstvo mađarskog pokreta i prema Austriji, i prema nemađarskim narodima, i prema buržoasko-demokratskoj revoluciji uopće.⁵⁸

Mađarski buržoaski historičari namjerno su šutke prelazili preko Marxovog izvanredno značajnog i karakterističnog djela *Herr Vogt* (London, 1860), preko Marx-Engelsove *Revolucije i kontrarevolucije u Njemačkoj* (New York, 1851), i preko čitave njihove prepiske, u kojoj ima dragocjenih podataka za bolje poznavanje i dublje razumijevanje njihove ocjene mađarske revolucije.⁵⁹ Po Bogdanovu: »Sud, što su ga u tim svojim djelima dali o karakteru, o ideologiji, o politici, o demokratičnosti i naprednosti Kossutha i

⁵⁸ Vaso Bogdanov, »O revolucionarnosti i kontrarevolucionarnosti nacionalnih pokreta u Podunavlju 1848—49«, *Živa prošlost*, Zagreb (1957), str. 95—96.

⁵⁹ *Der Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx 1844—1883*. Herausgegeben von A. Bebel und Ed. Bernstein. I Band, 2 Abschnitt, 1850—1853, S. 167, 264, 269, 320, 325—326, 339, 370, 388, 391, 426. II Band, 3 Abschnitt, 1854—1860, S. 27, 331, 424—425. Stuttgart, 1919.

ostalih glavnih vođa mađarskog pokreta (pa i onih »najradikalnijih«, kakav je na primjer, bio Semére Bartálan) — upravo je porazan za vodstvo mađarskog pokreta i potpuno je suprotan Marx — Engelsovom pisanju u *Novim Rajnskim novinama* o tom istom vodstvu i o tom istom pokretu.⁶⁰ Ove proturječnosti mogu da iznenade samo na prvi pogled i pri površnom promatranju postavljene problematike, ali ako se stvari pravilno postave, dublje sagledaju i kritički analiziraju, one se daju tačno objasniti i razumjeti. Po Bogdanovu:

»Oni su, nema sumnje, bili u pravu i kada su za trajanja revolucije pisali promađarske propagandističke članke protiv Austrije, pomažući Mađare u ratu protiv nje, — a bili su isto tako u pravu i onda kada su, nakon revolucije, oštro osudili nedemokratsku, reakcionarnu ulogu plemićkog vodstva mađarskog pokreta, dajući naučnu, nepristranu ocjenu karaktera mađarske revolucije. Oni su na taj način udovoljili i svojoj dužnosti revolucionara i svojoj učenjačkoj savjesti. Ali nisu bili u pravu oni, koji su decenijama poslije Marxa i Engelsa falsificirali njihovo istinsko, cjelovito stanovište u ovom pitanju, ističući isključivo njihov prema Slavenima samo negativna a prema Mađarima jedino pozitivan stav iz *Novih Rajnskih novina* — a prikrivajući onaj negativan sud o vodama mađarskog pokreta, koji je sud bio stvaran i formuliran u deceniju poslije revolucije kao definitivno mišljenje Marxa i Engelsa o ovom problemu.«⁶¹

Kao što se ne može i ne smije reći da su oni 1848—1849. bili »mađaroni«, kada su pisali u *Novim Rajnskim novinama* u prilog mađarske revolucije, tako isto se ne može i ne smije tvrditi da su oni kasnije (1851, 1853, 1860) bili protivnici Mađara, kada su kritizirali Lajoša Kossutha i ostale vode mađarskog četrdesetosmaškog pokreta. Marx i Engels su i u prvom i u drugom slučaju stajali dosljedno na načelnim i jasno određenim pozicijama naučnog socijalizma.

Isti je slučaj i sa Marxovim i Engelsovim tobožnjim »turkofilstvom«. Ova je fama nastala također prvo u inozemstvu, odakle je kasnije prenesena u srpsku i južnoslavensku historiografiju i publicistiku, sa već uobičajenim dodacima i primjesama. Do iskonstruirane fame o njihovoj »turkofilstvu« došlo je proizvodnjom identifikiranjem Marxova tumačenja istočnog pitanja sa pisanjem »utoipističkog reakcionara« Davida Urguharta. Govoreći o Urguhartovom slučaju, Engels je iznio ove konkretne pojedinosti:

»Kada je veliki knez Konstantin 29. novembra 1830. begao iz Varšave od poljskih pobunjenika, padne ovima u ruke sva njihova arhiva, sve originalne depeše Ministarstva spoljašnjih poslova, kao i zvanični prepisi sviju važnijih poslaničkih depeša. Sve spletke ruske diplomacije od 1825—1830 bile su objelodanjene. Poljska vlada posla ove depeše, preko grofa Zamoljskoga, u Englesku i Francusku i zauzimanjem kralja Viljema IV engleskog njih

⁶⁰ V. Bogdanov, *op. cit.* 96.

⁶¹ *Ibid.* 97—98.

odštampa 1834 David Urguhart. Knjiga, u kojoj su publikovane, i danas je još neoborivl dokaz ruske jezuitske politike prema Zapadu, one težnje da se zapadne sile zavade u cilju da ih Ruslja poslije, tako razjedinjene, sve podčini svojoj knuti«. ⁶²

Objavljujući povjerljivu prepisku ruske carističke vlade i njene diplomacije, engleski publicist David Urguhart identificirao je rusku zvaničnu vladinu politiku sa Rusijom i ustao i protiv nacionalno-oslobodilačkih pokreta balkanskih Slavena, smatrajući ih za »slijepo oruđe ruske politike«. Pod utjecajem Urguhartovog pisanja, kome je jedan dio engleske buržoaske štampe dao značaj senzacionalnih otkrića, prodrla je i u izvjesne austrijske i njemačke socijalističke listove, uslijed nedozvoljenih analogija i proizvoljnih uopćavanja, tendenciozno iskonstruirana fama o »turkofilstvu« Karla Marxa. Tako, na primjer, njemački socijalistički publicist Max Schippel, bez i jednog jedinog stvarnog argumenta u rukama, pokušao je da identificira Marxa s Urguhartom: »Marxovi dokazi protiv tradicionalne engleske izdajničke politike, protiv Palmerstona i Aberdina jesu — Urguhart. Londonski dopisnici Lotara Buchera o sramnom utjecaju Rusije na britansku diplomaciju i vladu jesu — Urguhart«. ⁶³ Iako i sam priznaje da Urguhartova »otkrića« iz 1834. »danas čine jedino dojam bolesnih zabluda«, Schippel i nesvjesno potpada pod njihov utjecaj kada ovako pogrešno prikazuje Marxov stav prema nacionalno-oslobodilačkim stremljenjima na Balkanu: »Iza borbe balkanskih naroda za nezavisnost leži skrivena opasnost od ruske hegemonije, zato se treba boriti protiv nacionalnih podvala balkanskih država, dokle god revolucionarna evropska sloboda, bez obzira u kojoj nacionalnoj odeći, ne zauzme prijesto Bospora«. ⁶⁴ Ovako su mogli falsificirati Marxovu koncepciju samo reakcionarni buržoaski novinari David Urguhart i Lotar Bucher, ali ni u kom slučaju socijalistički publicist Schippel, koji je raspravljao o postavljenoj problematici i tumačio Marxovu misao u jednom uglednom njemačkom marksističkom časopisu (*Sozialistische Monatshefte*). Marx je dobro znao da borbe balkanskih naroda za nacionalno oslobođenje nisu inspirirane njihovim tobožnjim težnjama da potpadnu pod rusku hegemoniju i da »revolucionarna evropska sloboda« ne može zauzeti »prijesto Bospora« sve dotle, dok balkanski narodi stenju pod turskim jarmom. David Urguhart, Lotar Bucher i njima slični reakcionarni buržoaski zapadnoevropski novinari smatrali su ne samo oslobodilačka stremljenja balkanskih naroda za »rusko maslo«, nego su čak tvrdili da je i engleski čarti-

⁶² Fridrih Engels, *Spoljašnja politika Ruskog carstva*. Preveo Živojin Balugdžić. Beograd, 1896, str. 30.

⁶³ Max Schippel, *Balkanwirren und Demokratie einst und heute*. *Sozialistische Monatshefte*, 21 Heft, 1908.

⁶⁴ *Ibid.*

stičkih pokret »djelo ruskih intriga«, da su i čartistički rukovodioci u Britaniji »ruski agenti« itd. Prema tome, Schippelova tvrđenja da je Marx crpao svoje obavijesti iz reakcionarnih brošura i novinskih članaka Davida Urguharta, Lotara Buchera i njima sličnih, da je pod njihovim utjecajem postao »turkofil« i pristaša daljnjeg održavanja turske vlasti na Balkanu, predstavljaju grube falsifikate i zlonamjerna iskrivljavanja Marxovih tekstova o istočnom pitanju. Schippelove mistifikacije jedva su dočekali urednici i suradnici beogradske *Samouprave*, novosadske *Zastave*, beogradskog *Malog žurnala* i drugih radikalskih listova, dali im širok publicitet i ispleli čitavu famu o Marxovu »turkofilstvu« i o njegovoj tobožnjoj »mržnji prema Srbima i Južnim Slavenima«.

Ovakva i slična mišljenja uporno su se održavala i sistematski širila sve do 1910, kada je Dimitrije Tucović pokrenuo marksistički časopis *Borbu*, preko kojega je obavještavao javnost o osnovnim problemima naučnog socijalizma i materijalističke filozofije. Tucovićeva *Borba* donijela je takva vjerodostojna dokumenta da je i najkonzervativnijim predstavnicima srpske građanske historiografije i publicistike i najupornijim protivnicima socijalističkog pokreta moralo da pukne pred očima saznanje da Marx zaista nije bio protivnik Srba i Južnih Slavena; i ne samo to nego da je baš bio istinski branilac porobljenih i potlačenih južnoslavenskih naroda i da se vatreno zauzimao za njihovo oslobođenje od tuđinskog jarma. Historijska je zasluga Dimitrija Tucovića što je već u šestom broju *Borbe* od 16. III 1910. donio prijevod Marxova članka *Šta će biti od Turske u Evropi?* Ovaj članak prvobitno je objavljen u listu *New York Tribune* još 1853,⁶⁵ ali nije nigdje preveden. Preveden je tek 1910. na njemački jezik, u poznatom bečkom socijalističkom časopisu *Neue Zeit* Karla Kautskog⁶⁶ i na srpskohrvatski jezik, u Tucovićevoj *Borbi*, u prijevodu Dušana Popovića. Tucović je dodao jedan kratak komentar u ime redakcije, u kome se kaže: »Članak je za jugoslavensku socijalnu demokratiju veoma značajan ne samo po dubini i tačnosti iznesenih pogleda, koji su do danas najvećim delom istorijskim razvitkom potvrđeni, već i time što na najsajjniji i najautentičniji način demantuju toliko puta iznošene neistine kao da je Marx bio protivnik Južnih Slavena.«⁶⁷ Marx u svojim izlaga-

⁶⁵ *New York Tribune*, 21. IV 1853.

⁶⁶ *Neue Zeit*, Wien, 1. IV 1910.

⁶⁷ *Borba*, 16. III 1910. Prema istraživanjima Petra Milosavljevića (*Srpska socijaldemokratska partija*, naučni skup, novembra 1964, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd, 1965, str. 273) članak *Šta će biti od Turske u Evropi* napisali su Marx i Engels zajedno. U listu *New York Tribune* članak je izišao samo pod Marxovim imenom. U zbirci Marxovih članaka o istočnom pitanju, koju su pripremili i redigirali njegova kći Eleonora Marx i njezin muž Edward Aveling (Karl Marx, *The Eastern Question*, London, 1897), također se ne spominje Engelsovo suautorstvo. U njihovoj

njima iznosi ove historijske argumente u prilog svoje teze o Srbima i Južnim Slavenima:

«Prvo, nepobitan je fakat da je poluostrvo, koje se zove samo evropska Turska, prirodno nasleđe jugoslovenske rase. Od dvanaest miliona stanovnika, sedam miliona pripadaju njoj. Ima već 1200 godina kako ona njegovo zemljište drži u svojim rukama... Jugosloveni, koji sačinjavaju jezgro poluostrva, jedini su nosioci civilizacije. Oni, doduše, još nisu konstituisali ni jednu naciju, ali u Srbiji oni već predstavljaju snažno i srazmerno organizovano jezgro jedne nacije. Srbi imaju svoju istoriju, svoju literaturu. Za svoju unutrašnju nezavisnost oni imaju da zahvale... hrabroj borbi protiv neprijatelja, koji je brojno mnogo nadmoćniji od njih. Oni su za poslednjih dvadeset godina učinili velike kulturne napretke, i hrišćani u Trakiji, Makedoniji, Bugarskoj i Bosni smatraju ih kao centar oko kojega će se svi okupiti u budućim borbama za nezavisnost.»⁶⁸

O društveno-političkim, ekonomskim i kulturnim vezama i odnosima između Rusa i Južnih Slavena postoji ogromna literatura na svima evropskim jezicima. U toj literaturi ova Marksova izlaganja, bez sumnje, zauzimaju istaknuto mjesto. Primjera radi dovoljno je citirati samo nekoliko karakterističnih misli iz ovih Marksovih tumačenja tadašnje ruske balkanske politike:

«Ma kolikim vezama krvno srodstvo i zajednička religija spajale Ruse i Jugoslovene, njihovi će se interesi ipak mimoći onoga dana kada se Jugosloveni oslobode. Trgovačke potrebe, koje proizlaze iz geografskog položaja ovih dveju zemalja, čine ovu stvar jasnom. Rusija, kompaktna zemlja, bez obale svetskog značaja, proizvodi danas poglavito agrarne produkte, možda će dočnije i industrijske. Grčko-slovensko poluostrvo je istina srazmerno maloga obima, ali njegove prostrane obale zapljuskuju tri mora, od kojih i ono jednim vlada; ono je poglavito trgovačka zemlja sa tranzitnim saobraćajem. I ako i ono ima najboljih sredstava za svoju nezavisnu proizvodnju. Privreda Rusije teži monopolu, privreda Jugoslovena ekspanziji... Kako bi onda bilo moguće da se te dve nacije slože?»⁶⁹

Ne smije se iz vida izgubiti činjenica da je Marx ove značajne riječi napisao još 1853. On je neposredno osjetio i konkretno postavio suštinu čitavog problema. Međutim, u istom članku Marx je pokazao i temeljno poznavanje i razumijevanje društveno-političkog, ekonomskog i kulturnog razvitka Srbije. Povlačeći paralelu između uvjeta razvitka carističke Rusije i Karadordeve i Miloševe Srbije, Marx je uočio bitne razlike koje su uslovile njihov razvitak i dijalektički obasnio iz kojih je uzroka u Srbiji ruskoautokratski sistem u osnovi nemoguć. Marx svodi čitav problem na ovu realnu osnovu:

prepisici (*Briefwechsel zwischen F. Engels und K. Marx*) ima izvjesnih indicija, ali one nisu dovoljno konkretne, ni potpuno određene. Međutim, bez obzira na to koliki je bio Engelsov udio u sastavljanju ovoga članka, ostaje nesumnjivo da je u njemu izraženo prvenstveno Marxovo gledište o suštini istočnog pitanja.

⁶⁸ *Borba*, od 16. III 1910, str. 203—204.

⁶⁹ *Ibid.* 204.

»No, i ruski vladajući sistem, ukoliko nije kombinovan sa feudalnim institucijama, šta je drugo do jedna militarna okupacija, gde su građanske vlasti i sudska hijerarhija organizovane na vojničkoj osnovi i gde narod sve to ima da plaća! Ali, ko misli da takav jedan sistem odgovara i jugoslovenskom karakteru, taj neka pogleda istoriju Srbije od 1804. Karađorđa, osnivača srpske nezavisnosti, narod je napustio, a Miloša Obrenovića, koji je obnovio nezavisnost, najurio iz zemlje uz grdnju i psovku: zato što su obojica pokušali da uvedu rusko-autokratski sistem, sa njegovim prtilicama: korupcijom, polumilitarnom birokratijom i pašinskom eksploatacijom.«⁷⁰

Marx je bio duboko uvjeren da vladajuće klase u tadanjoj monarhističkoj, legitimističkoj i kapitalističkoj Evropi »sa svojom staromodnom diplomacijom«⁷¹ nikad neće riješiti veliko i složeno istočno pitanje:

»Kao god i rešenje mnogih drugih problema, tako je i rešenje turskoga problema rezervisano za Evropsku Revoluciju. U ovoj tvrdnji nema nimalo drskosti. Od 1789. godine Revolucija obuhvata sve veće oblasti, njene se granice sve dalje šire. Njene poslednje stanice zvale su se: Varšava, Debrecin, Bukurešt; krajnje tačke prve buduće Revolucije moraju biti Petrograd i Carigrad.«⁷²

Odlučan protivnik svake imperijalističke politike i osvajačke agresije kao takve, Marx nije htio ni da čuje za bilo kakvu teritorijalnu podjelu evropske Turske između takozvanih »interesnih sfera« pojedinih velikih sila: »Bila bi to dokona igra fantazije kada bi se htio skicirati jedan tačan plan podjele evropske Turske. Moglo bi se najmanje bar dvadeset takvih projekata zamisliti, od kojih bi jedan bio isto toliko zanimljiv koliko i drugi. Ali mi nećemo da se odajemo dokonim fantastičnim projektima, već hoćemo da pokušamo da na osnovu nepobitnih fakata dobijemo jedno opće gledište na pitanje«. Po Marxu, jedino pravilno demokratsko rješenje istočnog pitanja bilo bi formiranje nezavisnih narodnih država na Balkanskom poluotoku namjesto evropske Turske. Definitivno rješenje istočnog pitanja formulirao je Marx ovim značajnim riječima:

»Istorija kao god i fakt našega doba upućuju na podizanje jedne slobodne, nezavisne hrišćanske države na razvalinama muslimanskoga carstva u Evropi... Ko danas, dakle, hoće da potpomogne demokratske ideje u Evropi taj mora gledati da svima sredstvima potpomogne razvijanju industrije, prosvete, zakonitosti i instinkta za slobodu i nezavisnost kod hrišćanskih vazalskih država Turske. Budući mir i napredak čovečanstva stoje sa tim u najintimnijoj vezi. Ako se zbilja hoće nekad da žanje, mora se obratiti najveća pažnja kada se obrađuje zemlja i kada se seje seme.«⁷³

⁷⁰ *Ibid.* 205.

⁷¹ *Ibid.* 203.

⁷² *Ibid.* 203.

⁷³ *Ibid.* 205.

U istom broju Tucovićeve *Borbe* objavljen je i izvanredno interesantan i značajan *Komentar Marxovom članku*, iz pera istaknutog marksističkog historičara N. Rjazanova.⁷⁴ U ovom *Komentar*u Rjazanov skladno dopunjuje Marxov članak nizom karakterističnih citata i iz drugih njegovih članaka i rasprava o istočnom pitanju, koje je sabrala i objavila Eleonora Marx u posebnoj knjizi.⁷⁵ Rjazanov dokazuje, na osnovu temeljnog poznavanja Marxovih članaka o ovoj problematici, da Marx uopće nije bio turkofil, da nije bio za održavanje turske vlasti na Balkanu i da slavenskim narodima pod turskim jarmom nikada nije odricao pravo na samoopredjeljenje. Prema Rjazanovu: »Mržnja prema ruskom despotizmu nije Marxa... načinila pristalicom turske »civilizacije« i nije mu smetala da vidi da je baš održanje *status quo-a* na Balkanskom poluostrvu bila najveća smetnja razvitku balkanskih naroda, izvor sve većih utjecaja ruske diplomacije i usled toga uzrok učvršćenja pozicije ovog glavnog neprijatelja evropske revolucije.«⁷⁶

Objavljivanjem prijevoda ovog značajnog članka Karla Marxa sa komentarom N. Rjazanova, Tucović je dokazao: prvo, da Marx nije bio ni turkofil, ni pobornik očuvanja evropske Turske; drugo, da je Marx bio baš izraziti protagonist revolucionarnog rušenja turske imperije i formiranja slobodnih i nezavisnih narodnih država na Balkanu; treće, da Marx nije bio protivnik Srba i Južnih Slavena, kao što se to neistinito i tendenciozno tvrdili reakcionarni predstavnici srpske buržoaske historiografije i publicistike; i četvrto, da se Marx svesrdno zalagao ne samo za socijalno nego i za nacionalno oslobođenje svih balkanskih naroda ispod tuđinskog jarma i stranih interesnih sfera.

IV

Marxov članak o Srbima i Južnim Slavenima ostavio je dubok utisak u ondašnjoj južnoslavenskoj javnosti. Mnogi napredni južnoslavenski listovi prenijeli su Marxov članak, u cjelini ili u izvodu, sa simpatičnim komentarima ili su se na isti osvrnuli u posebnim prikazima. Primjera radi, ovdje će se citirati samo jedan od ovih osvrtâ, po svoj prilici najinteresantniji i najkarakterističniji, osvrt Jovana Skerlića. Prikazujući Marxov članak, Skerlić je pisao između ostaloga:

⁷⁴ Prema istraživanjima Sergija Dimitrijevića (*Srpska socijalistička prevodna literatura*, Beograd, 1958, str. 14) N. Rjazanov je pseudonim D. Gолдендоcha.

⁷⁵ Karl Marx, *The Eastern Question*. London, Swan Sonnenschein, 1897.

⁷⁶ N. Rjazanov, *Komentar Marxovom članku*. Preveo D. Tucović. *Borba*, 16. III 1910.

»Kao i u toliko drugih tačaka svoje složene doktrine, i u ovom pitanju je Marks pogrešno shvaćen i popularizovan. Mišljenje o Marksu kao protivniku Južnih Slavena ne odgovara istini... Autoritativno Marksovo mišljenje bolje ne išta suzbija slovofofobiju Engelsa i Lipknehta i još nekih nemačkih i austrijskih socijalista, koji su našli načina da svoju savest internacionalnih socijalista pomire sa pangermanskim imperijalizmom i kapitalističkom kolonizacijom.«⁷⁷

Namjerno smo citirali baš Skerlićevo mišljenje o Marxovom članku, zato što se u dva maha i sam Skerlić dao zavesti onim sistematski širenim pričama o Marxu kao protivniku Srba i Južnih Slavena. Umjesto da kao eminentan naučni radnik kritički provjeri stvar i analizira skrivene političke motive onih koji su vještački iskonstruirali ovu famu, Skerlić je bez dovoljno provjeravanja i sam povjerovao u ovo i dalje širio. Tek kada je Tucović objavio vjerodostojan prijevod Marxova teksta, tek onda je Skerliću postalo jasno da mišljenje o Marxu kao protivniku Južnih Slavena »ne odgovara istini«.⁷⁸

Međutim, Skerlićev slučaj nije ni tako lak, ni tako jednostavan. Sav rastrzan teškim unutrašnjim proturječnostima, ne poznavajući u potrebnoj mjeri sve spise osnivača naučnog socijalizma i nemajući dovoljno snage da se oslobodi utjecaja tadašnje građanske historiografije i publicistike, Skerlić nije imao jedan određen stav prema Marxu i Engelsu, nego je mijenjao svoja mišljenja i davao o njihovim društveno-političkim koncepcijama kontradiktorne sudove. Dok je u *Srpskom književnom glasniku* od 16. IV 1910. s oduševljenjem pisao o Marxovu članku *Šta će biti od Turske u Evropi*, dotle je svega nekoliko mjeseci kasnije, u svojoj knjizi o Svetozaru Markoviću, opet reterirao, prepričavao Marxove članke iz *Novih Rajnskih novina* (1848—1849) i tvrdio, između ostaloga, da Marx »uopšte nije mario za Slovene«, da je »branio Mađare protiv Slovena«, da je svrstao Slavene u red »umirućih narodnosti«, koje »nemaju ni prve uslove za nacionalnu egzistenciju«.⁷⁹ Tek na kraju

⁷⁷ Jovan Skerlić, »Karlo Marks o Srbima«, *Srpski književni glasnik* 16. IV 1910), str. 633.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ Jovan Skerlić, *Svetozar Marković*. Beograd, 1910, str. 190—191. Na osnovu samoga predgovora, koji je datiran »Beograd, oktobra 1910«, jasno se može zaključiti da je Skerlićeva knjiga izašla iz štampe tek koncem 1910, dakle otprilike pola godine poslije njegova članka *Karlo Marks o Srbima*. Uostalom, sam Skerlić u svojoj knjizi (*Svetozar Marković*, str. 192) citira ovaj svoj članak, koji je napisao kao prikaz Marxova članka *Šta će biti od Turske u Evropi* i komentara N. Rjazanova u *Borbi* (16. III 1910). Iz ovog se jasno vidi, da je Skerlić donekle korigirao svoje mišljenje o Marxu tek na osnovu prevoda ovoga Marxovog članka, kada ga je pročitao u *Borbi*. Uostalom sam Skerlić (u članku *Karlo Marks o Srbima*, str. 633) izričito kaže: »Za Srbe je od osobitog značaja Marksov dopis amerikanskom listu koji je izišao 21. aprila 1853. Taj članak nigde do sada nije preveden i preštampan, i sada ga istovremeno donosi poznati nemački socijalistički časopis

ovoga pasusa, Skerlić je spomenuo da je Marx 1853. »u jednom dopisu američanskom listu *New-York Tribune*... bio nešto popustio u svome slavofobskom šovinizmu, gotovo u pangermanskom imperijalizmu...«⁸⁰

Ovo Skerličevo reteriranje i ponovo vraćanje na ranije širenu famu o tobožnjem Marxovu »mađaronstvu« i »turkofilstvu« jasno pokazuje da je Skerlić htio da demantira svoj članak *Karlo Marks o Srbima*, objavljen svega pola godine ranije, da se pokajao što je u jednom nastupu iskrenosti odao priznanje Marxu i da je naknadno pokušavao da nađe neko kompromisno rješenje. Ovo Skerličevo reteriranje potaklo je Dimitrija Tucovića da na sebi svojstven način obračuna sa Skerličem. Stojeći dosljedno na pozicijama naučnog socijalizma, Tucović je sa vjerodostojnim argumentima u ruci udarao po zabludama svoga nekadašnjeg političkog jednomišljenika, koji je pripadao Socijaldemokratskoj partiji sve do 1905, kada je iz nje isključen zbog pokušaja suradnje sa buržoaskim strankama. Tucović je istupio protiv Skerlića ovim argumentima:

»Da, taj po mišljenju g. Skerlića »slavofobski šovinst« i »pangermanski imperijalist« Karl Marks vodio je u *Novim Rajnskim novinama* krstašku vojnu za ujedinjenje i autonomiju slovenske zemlje Poljske. On je pripisivao u sram nemačkog naroda što njegovi sinovi igraju čitav vek, od američkih ratova za nezavisnost do najnovijih italijanskih i poljskih ustanaka, dželatstvu ulogu prema revolucionarnim narodima... On je u *Novim Rajnskim novinama* žigosao podelu Poljske kao otmicu ne samo u državnompravnom već i u privatnompravnom smislu. Ali i u pitanju oslobođenja i ujedinjenja Poljaka, kao i u svima ostalim nacionalnim pitanjima, Marks se opredeljavao u prvom redu prema položaju koji su ti nacionalni pokreti zauzimali prema revolucionarnim borbama onoga doba.«⁸¹

Marx je tačno razlikovao dvije Njemačke: Njemačku pruskih junkera i pruske soldateske, predvođenu od cara Vilhelma, generala Moltkea i »gvozdenog kancelara« Bizmarka, s jedne strane, i slobodarsku, demokratsku, revolucionarnu, socijalističku Njemačku, s druge strane. Dok je Skerlić proizvoljno tvrdio da su Marx i Engels »pozdravili delo nemačkog ujedinjenja pod pruskim kraljem« —

Neue Zeit (sveska od 1. aprila) i novopokrenuti srpski socijalistički časopis *Borba* (sveska od 16. marta). Prema tome, ne bi se moglo prihvatiti ovo mišljenje Midhata Begića (*Jovan Skerlić, čovek i delo*, Beograd, 1966, str. 197): »Tucović je veoma povoljno ocenio Skerličev napis *Karlo Marks o Srbima*, i u studiji o Svetozaru Markoviću video Skerličevo odstupanje od stava u pomenutom članku, smatrajući da je članak prethodio *Svetozaru Markoviću*, što je u stvari bila optička varka, sasvim razumljiva, u hronologiji dvaju tekstova. Skerlić je, naime, svoj članak napisao istovremeno kada je sastavljao studiju i očigledno svoje nedovoljno obrazloženo mesto iz studija razvio i dopunio u članku, gde je pokazao principijelnost Marksovu i, kao i u svima svojim drugim radovima, potvrdio svoje duboko poštovanje prema Marksu i njegovom učenju«.

⁸⁰ Jovan Skerlić, *Svetozar Marković*, str. 191.

⁸¹ D. Tucović, »Marks i Sloveni«, *Borba* (1. VII 1912), str. 1—3.

dotle je Tucović citirao riječi samog Marxa: »Sada, kada Nijemci stresaju svoj jaram, mora se promijeniti cjelokupna politika prema ostalim narodima, ili okovima kojima tuđe narode stežemo mi zaboravljamo našu sopstvenu, mladu, tek naslućenu slobodu. Njemačka čini samu sebe slobodnom u istoj mjeri ukoliko daje slobode susjednim narodima«. Isto tako dosljedno, kao što se zalagao za ujedinjenje Njemačke (naravno, ne pod skiptrom Hohencolerna i pod čizmom pruskih militarista i junkera), Marx je propagirao i misao o ujedinjenju raskomadanih poljskih i južnoslavenskih zemalja i pokrajina, ali ne u okviru ruskih carskih gubernija, nego na osnovama narodnog samoopredjeljenja i društvenog preobražaja. Dok je Skerlić uporno tvrdio da se kod osnivača naučnog socijalizma »nacionalizam pokazivao ne samo u naročitoj ljubavi za nemački narod no i u velikoj antipatiji prema Slovenima« dotle je Tucović opet citirao reči samoga Marxa: »Dokle mi budemo pomagali ugnjetavanje Poljaka, dokle jedan dio Poljske budemo držali prikovan za Njemačku, dotle mi ostajemo prikovani za Rusiju i rusku politiku, dotle mi kod nas nećemo moći slomiti patrijarhalno-feudalni apsolutizam«. Pri tome, Marx ne misli ni na kakvo apstraktno, imaginarno oslobođenje i ujedinjenje poljskog naroda, nego na realno, konkretno formiranje slobodne, nezavisne i samostalne poljske države: »Razume se, ne radi se na stvaranju prividne Poljske, već se radi na stvaranju države sa osnovama na kojima je sposobna da živi. U najmanju ruku, Poljska mora imati prostranstva iz 1772, mora imati ne samo oblasti već i utoke svojih velikih reka, a na Istočnom moru bar jedan veliki pojas primorja.«⁸²

Polemizirajući sa Skerličem, Tucović dopušta da je sve do publikovanja Marxovih članaka o Istočnom pitanju možda »moglo izgledati« da je Marx »od svih slovenskih naroda jedino mario za Poljake«; da taj »izuzetak« kod Marxa treba pripisati »interesima nemačke narodnosti, a ne poljske«; da je nezavisna, ili barem u prvo vrijeme potpuno autonomna Poljska »potrebna da kao bedem zakloni Nemačku od neprijatelja sa Istoka.«⁸³ Međutim, poslije objavljivanja Marxovih članaka o Istočnom pitanju postalo je jasno da je osnivač naučnog socijalizma ostao dosljedan svojoj dalekosežnoj revolucionarnoj koncepciji: kao što je tražio Italiju za Talijane, Mađarsku za Mađare i Poljsku za Poljake, Marx je isto tako odlučno zahtijevao Balkan za balkanske Slavene. Tucović s razlogom konstatira: »Eto zbog čega Marksovi članci o istočnom pitanju, puni simpatija za balkanske Slovene, naročito Srbe, znače smrtonosan udarac za šovinističku i reakcionarnu legendu o njegovu germanofilstvu.«⁸⁴ Tucović ističe da je baš »slavofobski šovinst« i

⁸² *Ibid.* 3.

⁸³ *Ibid.* 3.

⁸⁴ *Ibid.* 4.

»pangermanski imperijalist« Marx tražio »organizovanje jednoga nezavisnog slovenskog carstva namesto onemoćale, istrulele visoke Porte« i, na taj način, prvi formulirao »jedan nacionalni program, koji docnije prihvataju Svetozar Marković i uvidavniji buržoaski političari i za koji je i danas g. Skerlić«. ⁸⁵

Pod ovim nacionalnim programom Tucović podrazumijeva program solidarnosti balkanskih naroda, u duhu primjene demokratskog principa: Balkan balkanskim narodima! Samo, dok su se buržoaski političari zadovoljavali Balkanskim savezom, dotle su socijalisti tražili Balkansku federaciju, i to federaciju balkanskih socijalističkih republika.

Braneći Marxa od Skerličevih proizvoljnih optužbi da je »slavofobski šovinist« i »pangermanski imperijalist«, Tucović se kritički osvrnuo na poznati manifest ruskog anarhista Mihaila Bakunjinina o »neumitnoj borbi Slavena na život i smrt«. Na ovu prijetnju odgovorio je Marx ravnom mjerom, ali ne sa pangermanskih, nego sa revolucionarnih socijalističkih pozicija: »Ako revolucionarni panslavizam uzima ovo mesto ozbiljno i, gde se tiče fantastično-slovenske narodnosti, ne bude vodio računa o revoluciji, tada znamo i mi šta treba da činimo. Tada borba, »neumitna borba na život i smrt« sa Slovenstvom koje revoluciju izdaje; borba do uništenja i bezobziran terorizam — ne u interesu Nemačke već u interesu revolucije!« ⁸⁶ Analizirajući i objašnjavajući pravi smisao ovog Marxovog odgovora Bakunjinu, Tucović veli:

»Na ovom mestu su docnije zasnivane sve denuncijacije protiv Marksa kao čoveka koji je tražio istrebljenje Rusa, Čeha i Južnih Slovena. Jovan Skerlić je u nas jedan od najvidenijih propagatora tih denuncijacija, koje su mogle ponići prosto zbog toga što se nije htelo i nije umelo voditi računa: da Marksu i njegovim saradnicima nije bilo stalo do borbe protiv Slovena već do odbrane revolucije — do odbrane od svih vladajućih sila, bile one u Berlinu ili Petrogradu, Beču ili Pragu, Pešti ili Zagrebu. Što se borba za odbranu revolucije morala voditi na tako širokom frontu, to je posledica ne svojevoljne težnje Marksa i Engelsa već uzajamne zavisnosti revolucionarnog pokreta. U jednom trenutku, na primer, dalji razvoj revolucije u Berlinu, koja je nekada dala Beču podsticaja na revoluciju, zavisio je, po mišljenju Marksovom, od revolucionarnog podsticaja iz Beča. U istom trenutku, pak, kada je revolucija u Nemačkoj počela od samoga početka da posreće zbog nerazvijenosti i nesposobnosti nemačke buržoazije, revolucionarno ognjište u Beču preti da ugasi vodeni talas primitivnih, kulturno zaostalih slovenskih plemena u Austriji i teška santa leđa sa Neve. Svom snagom jednoga genija i svom žestinom jednoga revolucionara Marks se okreće protiv neprijatelja revolucije desno i levo, dok *Nove Rajnske novine* nisu ugušene a ovaj »pangermanski imperijalist« izveden pred sud i protevan za navek — iz Germanije«. ⁸⁷

⁸⁵ *Ibid.* 4.

⁸⁶ *Ibid.* 6—7.

⁸⁷ *Ibid.* 7.

Za ovakve složene marksističke diskusije Skerlić vjerojatno nije bio dovoljno potkovan, tako da je njegov odgovor ovoga puta izostao. To je bilo možda jedini put u životu da je Skerlić, u mnogobrojnim diskusijama i polemikama koje je vodio, nekome ostao dužan odgovora, jer je on bio veliki polemičar i sa strašću volio polemike. Ali, ovoga puta, on je instinktivno osjetio da je izgubio bitku i da su Tucovićeve argumenti jači i uvjerljiviji od njegovih. Umjesto da otvoreno i javno prizna svoje predrasude i zablude, Skerlić je šutio i prešao preko Tucovićeve članka, koji je ostavio dubok dojam na suvremenike.⁸⁸

U istom broju *Borbe* Tucović je zadao Skerliću još jedan težak udarac: donio je prijevod Marxova članka *Narodnosti u Turskoj u početku Krimskog rata*. I ovaj je članak prvobitno objavljen u *Njujorškoj tribuni*.⁸⁹ Donoseći ga u *Borbi*, Tucović ga je popratio ovim komentaram: »Mada je od njegova publikovanja proteklo skoro 60 godina, ispunjenih svetskim ratovima i političkim revolucijama, i ma da se od toga vremena politička situacija sasvim promenila, ipak su izlaganja Marksova i dan danas više nego samo istoriski dokumenti. Ona, zbog dubine pogleda i širine perspektive, sadrže puno potsticaja i pouka ne samo za istoričara nego i za praktičnog političara«. Ovaj Marxov članak je naročito značajan kao još jedan važan dokaz više u prilog teze da on nije bio turkofil. Postavljajući pitanje daljeg opstanka turske vlasti u Evropi, Marx odlučno ustaje protiv odavno preživjele teorije konzervativnih i reakcionarnih krugova tadašnje legitimističke Evrope o tobožnjoj potrebi daljeg održavanja postojećeg stanja na Balkanu:

»Turska je ranjeno mesto legitimističke Evrope. Impotencija legitimističkog monarhističkog sistema vladavine stalno, od prve francuske revolucije, izražava se u jednoj rečenici: održati *status quo*... Mirmidoni osrednjosti, kako ih naziva Beranže, bez istoriskog znanja, ili bez pogleda na činjenice, bez ideja, bez inicijative, obožavaju *status quo* što su ga oni sami skrpili, potpuno svesni krpeža svoje ujdurme... Održati *status quo* u *Turskoj*! Da, to bi bilo isto tako kao kada bi se pokušalo da se leš kakvoga mrtvog konja održi na onom istom stepenu truljenja na kojem se nalazi pre nego nastupi potpuno raspadanje. Turska truli, i sve će više truliti, dokle god sadašnji sistem »evropske ravnoteže« i održanja *status quo-a* bude trajao; i, mimo sviju kongresa, protokola i ultimatumata, ona će svake godine prilagati svoj deo diplomatskim teškoćama i međunarodnim zapletima, kao god što i svako drugo telo koje se raspada bogato snabdeva susedstvo ugljeno-vodonikom i drugim mirisnim gasovima.«⁹⁰

⁸⁸ Prema saopćenju Jovana Žujovića i Jaše Prodanovića autoru ove rasprave, Skerlić je u intimnom razgovoru priznao da je pobijeđen u ovoj polemici od Tucovića.

⁸⁹ *New York Tribune*, 7. IV 1853.

⁹⁰ Karl Marks, »Narodnosti u Turskoj u početku Krimskog rata«, *Borba* (1. VII 1912), str. 9—10.

Analizirajući etnički sastav Turske po pokrajinama i nacionalnostima, Marx dolazi do zaključka: »Stvarno sporna tačka jeste uvek evropska Turska, veliko poluostrvo, južno od Save i Dunava. Ta divna oblast je tako nesrećna da je naseljena jednim konglomeratom od najrazličitijih rasa i narodnosti, od kojih je teško imenovati one koje su ponajmanje sposobne za civilizaciju i napredak: Slovene, Grke, Rumune, Arnauts, dvanaest miliona na broju, drži u potčinjenosti jedan milion Turaka, mada među svim tim različitim rasama Turci nisu najsposobniji da učvrste prevlast, koja je u jednom tako izmešanom stanovništvu mogla da pripadne samo jednoj od ovih narodnosti.«⁹¹ O Turcima u balkanskim zemljama Marx daje ovu tačnu karakteristiku: »Turčin je, prema okolnostima i mestu, radnik, seljak, mali zakupac, trgovac, feudalni posednik na najnižem i na najvarvarskijem stupnju feudalizma, civilni činovnik ili vojnik; ali u svima tim različitim socijalnim položajima on pripada privilegisanjoj religiji i naciji — samo on ima pravo da nosi oružje, a hrišćanin najviše položaja mora da se skloni sa puta najnižem muslimanu, ako ga sretne«. Značajna je Marxova paralela između muslimanskog plemstva i hrišćanske raje: »U Bosni i Hercegovini plemstvo slovenskog porekla prešlo je u Islam, dokle je masa naroda ostala raja, hrišćani. U toj pokrajini su dakle vladajuća vera i vladajuća klasa jedno, mada bosanski muslimanin stoji na istom stupnju sa svojim jednovernikom turskog porekla«. Od posebne je važnosti istaći da nabeđeni »turkofil« Marx dolazi do jedino ispravnog zaključka da »prisustvo Turske u Evropi čini ozbiljne smetnje razvitku tračko-ilirskoga poluostrva«⁹²

Marx je tačno uočavao tadašnje diferencije između pravoslavnih i katoličkih Južnih Slavena: »Jedan čovek iz Beograda nije u stanju da čita knjigu koja je štampana u Zagrebu ili Beču; da, on će se čak ustezati da je uzme u ruke zbog »inoverničke« azbuke koja je u njoj upotrebljena i zbog »inoverničkog« pravopisa; međutim, njemu neće biti teško da čita i razume knjigu koja je štampana u Moskvi... Uprkos svima panslavističkim naporima zagrebačkih ili praških entuzijasta, Srbin, Bugarin, bosanska raja, slovenski seljak iz Makedonije i Trakije ima više nacionalnih simpatija, više dodirnih tačaka, više sredstava duhovnog saobraćaja sa Rusima nego sa rimokatoličkim Južnim Slovenima koji govore istim jezikom.«⁹³ Ova su uopćavanja možda odveć smjela i ne bi se mogla u potpunosti akceptirati: veza i odnosa, pa čak i direktne suradnje između Srba i Hrvata, pa i ostalih Južnih Slavena, bilo je već u to doba na svim područjima; tako, na primjer, poznata

⁹¹ *Ibid.* 11.

⁹² *Ibid.* 11.

⁹³ *Ibid.* 13—14.

je srpsko-hrvatska suradnja 1848—1849, zatim šezdesetih godina, za vrijeme Omladinskog pokreta, inicijativom Svetozara Miletića i Mihaila Polita-Desančića, Strossmayera i Račkoga.

Govoreći o srpsko-ruskim odnosima, Marx sa neprikrivenim simpatijama govori o Srbiji, »jednoj pokrajini sa oštro povučenim granicama, koja je pre 600 godina igrala vidnu ulogu u historiji tih krajeva«. Iako je Srbija poslije prvog srpskog ustanka stekla »zasebnu egzistenciju, pa ma i pod turskom prevlašću«, Marx konstatira da je — isto kao i u Vlaškoj i Moldaviji — i u Srbiji »politička samostalnost urodila novim potrebama« i da joj je »nametnula veći saobraćaj sa Zapadnom Evropom«. Po Marxu, od najvećeg su značaja nastojanja Ilije Garašanina i njegove grupe da Srbija ne postane ruska gubernija ili, u najmanju ruku, ruska kolonija na Balkanu, nego slobodna nezavisna država: »Civilizacija počinje da hvata korene, trgovina se razvija, ponikle su nove ideje, i mi tako u tvrdavi sfere ruske moći, među slovenskim i pravoslavnim Srbima, nalazimo jednu antirusku naprednu partiju (razume se, vrlo skromnu u svojim reformnim zahtevima), čiji šef je bivši ministar Garašanin... jednu antirusku partiju, koja se do sada neminovno pojavljivala kada bi god jedan deo Turske postao polunezavisan«.⁹⁴

Govoreći o ovim Marxovim člancima o istočnom pitanju i ističući njihov veliki historijski značaj uopće, a za pravilno postavljanje srpskog i južnoslavenskog pitanja posebice, Dimitrije Tucović je s razlogom konstatirao »da su Marksovi članci o istočnom pitanju najbolje, najdublje i za srpski narod najsimpatičnije od svega što je o tome pre i posle toga na stranim jezicima pisano, isto tako kao što su to njegovi članci o potrebi ujedinjenja i oslobođenja Poljaka, pisani nešto pre ovih, za poljsko pitanje«.⁹⁵ Kao što se vatreno zalagao za nacionalno ugnjetavani i ekonomski eksploatirani poljski narod, raskomadani između carističke Rusije, Njemačke i Austro-Ugarske, Marx se isto tako svesrdno zauzimao i za nacionalno i socijalno oslobođenje Južnih Slavena, podjarmljenih od Turske i Austro-Ugarske.

Objavljivanjem Marxovih članaka, u dobrim prijevodima i sa znalačkim komentarima, prvo u *Borbi*, a zatim u izvodu i u *Radničkim novinama*, Tucović je razbio jednu dugo i uporno održavanu famu, koju su protivnici socijalizma godinama vještački podgrijavali i demagoški upotrebljavali u svoje stranačke svrhe. Sa Marxovim člancima, kao najvjerodostojnijim argumentima u ruci, Tucović je zadao smrtni udarac vještački iskonstruiranoj legendi o Marxovoj tobožnjoj mržnji prema Slavenima i potpuno izobličio

⁹⁴ *Ibid.* 14.

⁹⁵ D. Tucović, *Marks i Sloveni*, op. cit. 2.

nosiocice i organizatore jedne kampanje, koja je imala za krajnji cilj da obilježi ne samo srpske nego i ostale južnoslavenske socijaliste kao defetiste i anacionalne elemente. Prikazujući Marxa kao neprijatelja Slavena, protivnici iz buržoaskih stranaka su htjeli da potkopaju i same temelje socijalističkom pokretu u našim zemljama, ali je Tucović njihove namjere odmah osjetio i spriječio otkrivanjem i izobličavanjem njihovih proizvoljnih tvrdjenja. Od Tucovićevih zasluga, velikih i mnogobrojnih, ovo je jedna od najdragocjenijih u njegovoj borbi za društveni preobražaj.

V

U svojoj knjizi o Svetozaru Markoviću, u kojoj je govorio o »slavofobskom šovinizmu« i »pangermanskome imperijalizmu« Karla Marxa, Skerlić je sa istim proizvoljnim argumentima pokušavao da proglasi za turkofile i Friedricha Engelsa i Vilhelma Liebknechta. Govoreći o Engelsu, Skerlić je rekao: »Engels je u neraspoloženju prema Slavenima i u mržnji na Rusiju, koju je smatrao za »bedem svireposti i varvarstva, neprijatelja svake civilizacije«, išao dalje i bio dosljedniji no Marx. Pored Marxa 1848. on je u *Neue Rheinische Zeitung* vodio čitav krstaški rat protiv Slovena«. ⁶⁶ Da bi dokazao da je Engels u svojoj slavofobiji »bio dosljedniji no Marx«, Skerlić je citirao dvije rečenice iz jednog Engelsovog privatnog pisma Edwardu Bernshteinu, napisanog povodom Hercegovačkog ustanka iz 1881. Te dvije iz konteksta istrgnute rečenice glase: »Čak i kad bi ti dobri ljudi imali istu vrednost kao škotski hajlenderi, koje je proslavio Valter Skot, koji su takode bili najgore konjokradice, mi bismo mogli najviše osuditi način na koji sadašnje društvo sa njima postupa. Da smo mi u mogućnosti, mi bismo učinili kraj urođenom rinaldorinaldizmu ovih delija«. ⁶⁷ Na osnovu tih dviju rečenica Skerlić autoritativno zaključuje da je Engels bio »pun surovog preziranja« prema Južnim Slavenima. Međutim, odmah na istoj strani iste knjige, u jednoj primjedbi ispod teksta, Skerlić sasvim ispravno kaže: »Celokupno Engelsovo shvatanje istočnog pitanja daje se videti u njegovoj knjizi *Spoljšna politika ruskog carstva*, koja je izišla u srpskom prevodu 1896. u Beogradu«. Ali, iako je ova značajna Engelsova knjiga, napisana u Londonu krajem 1890, bila Skerliću poznata, on je samo uzgred spominje, umjesto da je kritički analizira i da tek na osnovu te analize daje svoj sud o Engelsovu shvaćanju istočnog pitanja uopće, a o njegovom stavu prema Južnim Slavenima napose. Očito, Skerlić to namjerno nije učinio, jer bi u tom slučaju neminovno morao doći

⁶⁶ J. Skerlić, *Svetozar Marković*, str. 192.

⁶⁷ *Socijalist*, br. 1, 1908.

do oprečnih zaključaka. Skerlić se jednostavno zadovoljio da na osnovu dviju istrgnutih rečenica iz jednog privatnog pisma izvuče zaključak da je Engels bio protivnik Južnih Slavena. Međutim, u naprijed citiranoj knjizi, u kojoj se daje sagledati — prema priznanju samoga Skerlića — »celokupno Engelsovo shvatanje Istočnog pitanja«, u završnoj glavi (*Rusija najveći protivnik istinskog oslobođenja i pravilnog grupisanja naroda*) Engels je došao do ovog značajnog zaključka:

»Kad Bosfor ne bude više u opasnosti od Rusije, i Evropa neće imati nikakva interesa da svojom snagom i svojim ugledom podržava ovaj šareni kompleks od najrazličitijih naroda. Isto će tako za Evropu biti bez interesa i sve tako zvano Istočno pitanje, to znači da li će se Turska još i dalje zadržavati na zemljištu slovenskom, grčkom i albanskom, a i borba oko toga kome će pripasti ulaz u Crno more, jer ovo niko više neće biti u stanju da monopoliše na štetu cele Evrope. Madari, Rumuni, Srbi, Bugari, Arnauti, Grci i Turci uspeće najposle sami, bez stranog uplitanja, da raščiste svoje nesuglasice, zaokruže svoje nacionalne granice, i svoje unutrašnje odnose udese po sopstvenoj volji. Prema svemu ovome, jasno je da je najveći neprijatelj autonomije i slobodnog grupisanja naroda između Karpata i Jegejskog mora baš isto ono carstvo, koje je, pod vidom nekog oslobođenja tih naroda radilo da utvrdi svoju vladu nad celim svetom.«¹⁸

Mogao bi se navesti još čitav niz drugih citata iz ove Engelsove knjige, kao i iz ostalih njegovih spisa i prepiske, na osnovu kojih bi se dalo još svestranije i potpunije dokazati da ni Engels nije bio ni turkofil, ni protivnik Južnih Slavena. Iako nije imao onako visoko mišljenje o Srbima i ostalim Južnim Slavenima kao Marx, ipak se ne može prihvatiti Skerlićev zaključak da je Engels bio »pun surovog preziranja« prema južnoslavenskim i balkanskim narodima. Ali, iako je želio njihovo oslobođenje ispod turskog feudalnog jarma, Engels nije nikako dopuštao mogućnost da balkanske zemlje postanu ruske gubernije i pretstraže carističke Rusije u njenom daljem osvajačkom, imperijalističkom prodiranju ka Carigradu.

Vrlo je karakteristično što o Engelsovu stavu prema nacionalnooslobodilačkim pokretima južnoslavenskih naroda kaže znameniti njemački marksist Franz Mehring u svojim komentarima spisateljskoj zaostavštini Marxa i Engelsa. Govoreći o citiranom Engelsovom pismu, u kojem se govori o »urođenom rinaldinalizmu« hercegovačkih ustanika, Mehring ga objašnjava ovako:

»Ukupno uzevši, Engelsovo shvaćanje jasno osvetljava stvar i obraća potrebnu pažnju kobnim posljedicama sentimentalizma, koji je baš demokratskim strankama vrlo blizak. Ali, što se tiče ovog specijalnog pitanja, Marx i Engels nisu dublje ulazili u prave uzroke »pobune ovih delija«, tj. jugoslavenskih nacionalista, a uvijek su znatno precenjivali njihov utjecaj na svjetsku politiku i, uslijed toga, poneki od njihovih učenika prihvatili

¹⁸ F. Engels, *Spoljašnja politika ruskog carstva*. Beograd, 1896, str. 46.

su rđavu modu da složeni nacionalni problem u istočnom pitanju rješavaju sa nekoliko fraza o dokoličarima i ruskim rubljama koje svuda pronalaze, modu koja čudno pristoji vajnim pristašama historijskog materijalizma. Od nekoliko godina na ovamo javila se protiv te mode jedna vrlo zdrava reakcija, koju bi Marx i Engels, kad bi još bili u životu, bez sumnje potpuno odobravali.⁹⁹

Kada je pisao o Engelsovu stavu prema Slavenima uopće, a prema Rusima napose, Skerlić je gubio iz vida da je Engels očekivao da će Evropska Revolucija likvidirati ne samo sa Romanovima u Rusiji nego i sa Habsburzima u Austriji i sa Hohenzolernima u Njemačkoj. Skerliću očito nije bilo poznato da je baš sam Engels pisao: »Bečki, milanski i berlinski događaji morali su da odlože ruski napad, ali da će ovaj napad konačno uslijediti, postajalo je utoliko sigurnije ukoliko je revolucija jače ugrožavala Rusiju. A ako bi se uspjelo da se gurne Njemačka u rat protiv Rusije, onda bi s Habsburzima i Hohenzolernima bilo svršeno, i revolucija bi pobijedila na cijeloj liniji.«¹⁰⁰

Skerlić je tvrdio da su Marx i Engels »pozdravili delo nemačkog ujedinjenja pod pruskim kraljem«. Međutim, Skerliću nije bilo poznato da su Marx i Engels pisali: »Mi hoćemo jedinstvo Njemačke, ali se elementi ovog jedinstva mogu stvoriti isključivo putem likvidiranja velikih njemačkih monarhija. Ono se može iskovati samo u ratnom i revolucionarnom pokretu.«¹⁰¹ Tačno je zapaženo: »Marx i Engels su stalno govorili o revolucionarnom ratu revolucionarne Njemačke protiv feudalnog apsolutizma ruskog carizma. Prvi uslov za takav rat bila bi pobjeda njemačke revolucije nad njemačkim apsolutizmom.«¹⁰²

Govoreći o Skerlićevim socijalističkim koncepcijama, Otokar Keršovani je s razlogom istakao: »Jovan Skerlić nikad nije bio marksistički, naučni socijalist, u pravom smislu te riječi, nego uvijek samo radikalni, malogradanski demokrat... Sasvim nedovoljno poznavajući klasike naučnog socijalizma, on je poslije aneksije Bosne i Hercegovine sebi dopustio da te klasike proglasi nekim pangermanima i slavofobima, pa se poslije Tucovićeve polemike i objavljivanja Marxovih članaka iz 1853. o Srbiji i Južnim Slavenima jedva odrekao ovakvih optužbi.«¹⁰³

⁹⁹ Marx — Engels, *Aus dem literarischen Nachlass*, Band III, S. 78.

¹⁰⁰ F. Engels, *Marx und die »Neue Rheinische Zeitung« 1848—1849. Werke*, Band II, S. 324.

¹⁰¹ K. Marx, *Drohung der Gervinus-Zeitung. Werke*, Band V, S. 105.

¹⁰² Marijan Britovšek, »Marx i Engels u revoluciji 1848—1849. godine i njihovi taktički stavovi«, *Prilozi za istoriju socijalizma*, knj. I. Beograd (1964), str. 38.

¹⁰³ R. Gregović (Otokar Keršovani), »Skerlić u svome dobu«, *Umetnost i kritika*, br. 4—5 (1939). Autorstvo članka utvrdio je urednik ovoga časopisa Velibor Gligorić (Otokar Keršovani, *Izbor članaka*. Beograd, 1960, str. 454).

Međutim, i nakon ovoga svoga odricanja, Skerlić se u dva navrata ponovo vraća na ova svoja ranija tvrđenja: prvi put već iste godine,¹⁰⁴ drugi put četiri godine kasnije.¹⁰⁵ Analizirajući razvoj Skerlićevih socijalističkih učenja, Miodrag Protić je tačno uočio:

»Kada se nekoliko godina kasnije upoznao sa marksizmom i pokušavao da ga prihvati, on nije u tome potpuno uspeo. U njemu je bila jedna vrsta otpora prema samom duhu naučnog socijalizma; i kada je u svojim napisima spominjao Marxa i Engelsa kao svoje učitelje, i kada je prevodio Lafarga, njemu je marksizam u osnovi bio ostao tuđ. Kada se ispituje Skerlićeva uloga u socijalističkom pokretu, ne treba zaboraviti da on nikada nije uistinu postao marksist, kao što nije imao ni pravo osećanje privrženosti prema radničkoj klasi.«¹⁰⁶

U dosadašnjoj, vrlo bogatoj literaturi o Skerliću, u kojoj se sa raznih aspekata tretirao njegov stav prema socijalizmu uopće, a prema Marxu i Engelsu napose, nije uočeno da je na Skerlićev stav imao, nesumnjivo, utjecaja ruski revolucionar anarhist Mihailo Bakunjin, a naročito njegov učenik i sljedbenik, francuski revolucionar-anarhist James Guillaume, jedan od vođa Svjetskoga saveza socijalističke demokracije (L'Alliance universelle de la Démocratie socialiste) i tajnik Jurske federacije (La Fédération jurassienne) u Parizu.¹⁰⁷ Skerlić ne samo da citira djela i članke Jamesa Guillaumea¹⁰⁸ nego mu se i poimence zahvaljuje na pomoći »u prikupljanju podataka za izučavanje veza između pokreta Svetozara Markovića i sličnih pokreta na strani«.¹⁰⁹ Pod očitim utjecajima Guillaumea i ostalih bakunjinista, Skerlić, i pored sveg svog visokog naučnog kriticizma, i sam počinje da se divi Bakunjinu i da o njemu piše s ovakvim neprikrivenim oduševljenjem:

¹⁰⁴ J. Skerlić, *Svetozar Marković*, str. 190—205.

¹⁰⁵ »Srbija i Arbanija«, *Srpski književni glasnik* (I. IV 1914). Iako ova bilješka nije potpisana uobičajenim Skerlićevim inicijalom, prema izvjesnim indicijama sudeći, vrlo je vjerovatno da ju je napisao (ili, u najmanju ruku, redigirao) sam Skerlić. To se daje, između redova naslutiti i iz Tucovićeve polemičkog napisa »Dogma ili teorija? Malo odgovora Srpskom književnom glasniku«, *Borba* (16. IV 1914).

¹⁰⁶ Miodrag Protić, »Jovan Skerlić i srpska socijalna demokratija«. U knjizi *Prošlost i sadašnjost*, Beograd, 1960, str. 78.

¹⁰⁷ James Guillaume (1844—1917) aktivno je sudjelovao na haškom kongresu Internacionalne (1872), istupao je kao jedan od bliskih političkih prijatelja i idejnih jednomišljenika Bakunjina, došao u oštar sukob sa Marxom i bio isključen iz Internacionalne skupa sa Bakunjinom. Napisao je, u četiri toma, opsežno djelo: *L'Internationale. Documents et Souvenirs (1864—1878)*. Paris, 1910. U djelu ima mnogo podataka, ali nema potrebne objektivnosti: s jedne strane, on temperamentno brani Bakunjinu i njegove političke stavove; s druge strane, on oštro kritizira Marxa i Engelsa.

¹⁰⁸ J. Skerlić, *Svetozar Marković*, str. 29, 79, 80, 82, 89, 187, 194, 196.

¹⁰⁹ J. Skerlić, *op. cit.* Predgovor, str. VII. Iz jedne primjedbe ispod teksta (str. 79) jasno se vidi da je Skerlić s njime stajao i u prepisci: »Podaci su po pismima Džemsa Gijoma, jednoga od glavnih ljudi u Internacionali i u Jurskoj federaciji, pisanim piscu ove knjige«.

»Bakunjin je tada imao veliku reputaciju, i bio ne samo najčuvaniji među slovenskim socijalistima, no i jedan od glavnih ljudi u ondašnjem evropskom revolucionarnom pokretu, jedini Slovenin koji je pre Tolstoja imao evropski uticaj... Bakunjin — koji je poslužio kao model dvojici velikih pisaca, Turgenjevu za Rudina u romanu istoga imena, i Emilu Zoli za Suvorina u *Zerminalu* — i svojim burnim životom, i svojim krajnjim idejama, i kao mučenik za načela, i kao veliki retor, imao je sve da privuče zapaljivu mladež. Plemić poreklom, on se kao mlad čovek bacio u revolucionarnu maticu, i za nekih dvadeset godina sa Blankijem bio čovek koji se u celoj Evropi najviše bunio i najviše stradao«. ¹¹⁰

Skerlić je očito i citirao ne samo glavna djela Jamesa Guillaumea, poimence njegovu historiju Internationale, ¹¹¹ nego i njegove članke, godinama objavljivane u listovima, koje je on izdavao i uređivao (*Progrès, Solidarité, Bulletin de la Fédération jurassienne*), i pod očitim utjecajem njegovog pisanja akceptirao njegovu vještački iskonstruiranu tezu da je Marx tobože bio — pangermanist. ¹¹² Protiv ove Guillaumove teze odlučno je ustao Lenjin, koji je istakao da anarhisti iskrikljuju Marxove koncepcije, s očitom namjerom da bi pomoću falsificiranja i tendencioznog citiranja Marxovih tekstova opravdali svoje anarhističke teorije. ¹¹³

Skerliću je bilo poznato, da je Bakunjin u svojoj borbi protiv Marxa i Engelsa upadao u generalizacije, u nepravedna uopćavanja, mjestimice čak i u rasističku ekskluzivnost, u antisemitizam. Objektivnost zahtijeva da se konstatira da Skerlić ova zastranjiivanja nije prešutio, ali je ipak pokušavao da ih nekako objasni, pa čak i da ih donekle brani, iako je osjećao da se teško daju braniti. Raspravljajući o sukobu između Marxa i Bakunjina, Skerlić piše:

»U svem svom kosmopolitizmu on nije nikako mario za Nemce... i najveća uvreda koju je mogao dobaciti Marksu i svojim protivnicima u Internacionali 1872, to je što je nazivao »nemačko-čivutskom kompanijom«. Ovi mu nisu ostajali dužni i optuživali su ga kao agenta ruske vlade i plaćenika ruskih panslavista. I Bakunjin je utvrđivao jednu istinu kada je, u jednom pismu Lipknehtu 1870, pisao: »Za veliki broj godina mi smo susretali u vašoj zemlji samo antipatiju i nepovjerenje... nije se napadalo samo Carevo carstvo, no na ceo ruski narod«. ¹¹⁴

¹¹⁰ J. Skerlić, *op. cit* 76.

¹¹¹ James Guillaume, *L'Internationale*, I—IV. Paris, 1910.

¹¹² James Guillaume, *Karl Marx Pangermaniste*. Paris, 1915. Iako je ova knjiga izašla iz štampe nekoliko mjeseci poslije Skerlićeve smrti, njezina osnovna teza bila je već ranije dobro poznata, jer ju je autor godinama razrađivao, ponavljao i prepričavao u brojnim člancima, publiciranim u listovima koje je on uređivao, a koje je Skerlić pratio i citirao (naročito *Bulletin de la Fédération jurassienne*).

¹¹³ V. I. Lenjin, *Sočinenija*, T. 21, 279—280.

¹¹⁴ J. Skerlić, *Svetozar Marković*, str. 195—196.

O tome da su njemački nacionalisti i šovinisti mrzili sve što je rusko, samo zato što je rusko, nema sumnje, ali je Bakunjin propustio da utvrdi još jednu istinu: da su, na drugoj strani, ruski nacionalisti i šovinisti, isto tako, mrzili sve što je njemačko, samo zato što je njemačko. Ako je ta istina u vatri polemike promakla Bakunjinu 1872. pred haški kongres Internacionale, na kojoj se imala okončati duga i teška borba između Marxa i Bakunjina pobjedom jednoga ili drugoga, ovu istinu nije smio izgubiti iz vida jedan Skerlić, koji je o ovim borbama i sukobima pisao kao historičar iz udaljene vremenske distance, 1910.

Iz sasvim drugih aspekata i sa drugih idejnih pozicija iskrivljavali su Marxov stav prema Slavenima predstavnici desnoga krila njemačke socijalne demokracije, poimence Scheidemann¹¹⁶ i Südekum.¹¹⁷ Pokušavajući da opravdaju svoje nacionalističke stavove za prvoga svjetskog rata, Scheidemann i Südekum tvrdili su da nastavljaju tradiciju Marxa i Engelsa, koji su već 1848—1849. propagirali rat protiv »ruskih barbara«.¹¹⁷ Dakako, oni su namjerno prešutjeli Marxove i Engelsove članke iz doba Krimskoga rata (1853—1856), iz kojih se jasno daje sagledati njihova evolucija, a naročito promjena stava prema ulozi Južnih Slavena u rješavanju istočnog pitanja.¹¹⁸

Raspravljajući o složenoj taktici Marxa i Engelsa prema evropskoj revoluciji 1848—1849, Marjan Britovšek je ukazao na tendenciozni pokušaj sastavljanja jedne specijalne antologije isključivo onih Marxovih tekstova, koji govore protiv Rusije.¹¹⁹ Britovšek s razlogom podcrtava: »Izdavanje toga zbornika Marxovih članaka je izrazito tendenciozno i predstavlja nastavak onog istog smjera koji se sreće kod socijalista centra i desnice u vreme prvog svjetskog rata«.¹²⁰

¹¹⁶ Philipp Scheidemann (1865—1939), lider desnoga krila Socijaldemokratske partije Njemačke, od 1903. narodni zastupnik, 1909. potpredsjednik Reichstaga, u toku prvoga rata na pozicijama desnih socijalista, 1918. član vlade princa Maxa Badenskoga, 1919. predsjednik prve vlade Vajmarske republike, koja je radila na ugušivanju socijalne revolucije u Njemačkoj. U svojim memoarskim spisima (*Der Zusammenbruch*, 1921, *Memoiren eines Sozialdemokraten*, I—II, 1928) dao je izraza svojim protusovjetskim stavovima i pokušavao da brani svoje socijalpatriotske pozicije.

¹¹⁷ Albert Südekum, od 1900—1918 član Reichstaga, od 1918—1920 pruski ministar financija, stajao na krajnjoj desnici njemačke socijaldemokracije.

¹¹⁸ K. Haenisch, *Die deutsche Sozialdemokratie in und nach dem Weltkriege; Zur Bibliographie der sozialistischen Kriegsliteratur*. Berlin, 1916. S. 169—171.

¹¹⁹ Karl Marx, *The Eastern Question*. London, Swan Sonnenschein, 1897.

¹²⁰ *Marx contra Russland. Der russische Expansionsdrang und die Politik der Westmächte*. Stuttgart, 1960.

¹²⁰ M. Britovšek, op. cit. 65.

Na naučnom skupu o Socijaldemokratskoj partiji Srbije, održanom o 50-godišnjici smrti Dimitrija Tucovića, bačeno je, iz daleke historijske distance, novo svjetlo između ostaloga i na stav Marxa i Engelsa prema Južnim Slavenima. Pored niza zapaženih referata i saopćenja, u diskusiji su se čula razna mišljenja, koja jasno pokazuju koliko je ova problematika složena i puna teških unutrašnjih proturječnosti, o kojima postoje načelna neslaganja i kontroverze još i danas — ravno pola stoljeća poslije polemika koje su među sobom nekada vodila dvojica od najistaknutijih srpskih intelektualaca, Tucović i Skerlić. U diskusiji Rodoljub Čolaković je istakao ove karakteristične, ranije neuočene specifičnosti:

»Marks nije znao tačno sve odnose i prilike na Balkanu. Stoga mislim da govori danas o srpskoj naciji kao centru okupljanja na Balkanu, i pri tom se pozivati na Marksa, da je naučno i politički pogrešno. Osim toga, u toj tezi o ulozi srpske nacije na Balkanu ima jedan prizvuk koji me podseća na neke argumente koji su trebalo da posluže kao teoretsko objašnjavaње određenih političkih pokreta kod nas u toku rata. Rekao sam da se nećemo ogrešiti o naše klasike, koji su nas mnogo čemu naučili, ako se ne budemo uvek pozivali na njihovu rečenicu istrgnutu iz konteksta, ili ako ih budemo čak i korigovali, nastojeći da svoju tezu dokazujemo na osnovu živog istorijskog procesa i zbivanja. Takvom savesnom, praksom opravdanom korekcijom, ponekad ćemo više poslužiti onom oslobodilačkom delu koji je smisao i suština učenja naših klasika.«¹²¹

Nadovezujući na diskusiju Rodoljuba Čolakovića, i razrađujući i potkrepljujući njegovu misao, Petar Milosavljević je ukazao na izvjesne momente koje Tucović nije uočio kada se, u vatri polemike sa Skerlićem, pozivao na Marxa:

»Pisani u situaciji zaoštavanja odnosa među evropskim državama na Bliskom istoku, u periodu njihove ogorčene borbe za podelu Turske imperije, za prevlast nad Dardanelima i Bosforom, na Balkanu i u prednjoj Aziji, svi članci Marksa i Engelsa bili su prožeti brigom o daljoj sudbini revolucije. U njima su osnivači naučnog socijalizma, pre svega Engels, raspravljali stvarne ekonomske, političke i vojne razloge postojećeg rivalstva među vodećim evropskim državama, nastojeći pri tome da pomognu revolucionarnom proletarijatu i evropskoj demokratiji, kako bi ovi lakše i brže zauzeli pravilne stavove u postojećem konglomeratu interesa nastalih oko Istočnog pitanja. U takvoj konstelaciji teško je prihvatiti pomisao da su Marks i Engels, ma i jednog trenutka, mogli da se spuste na pozicije revolucionarnog romantizma i da čitavu sudbinu revolucionarnog oslobođenja naroda evropskog juga vežu isključivo za borbu i oslobodilačke težnje srpskog naroda. Nisu, pa i nisu mogli, ni Marks, ni Engels, da u srpskom narodu vide mesiju, koji će narodima evropske Turske doneti slobodu, jer za to nisu postojali objektivni uzroci.«¹²²

Petar Milosavljević je istakao da socijalistički pokret u Srbiji ni u doba Svetozara Markovića, a pogotovu pod rukovodstvom Di-

¹²¹ *Srpska Socijaldemokratska partija*. Naučni skup. Beograd, novembra 1964, str. 270.

¹²² *Ibid.* 273.

mitrija Tucovića »nema ništa zajedničkog sa romantičarski shvaćenom i tumačenom ulogom Srbije, Srbije kao centra, a ne kao Pijemonta nove državne tvorevine južnoslovenskih naroda«. Na osnovu toga Milosavljević zaključuje:

»S takvih pozicija, čini mi se, i treba posmatrati i pomenute članke Karla Marksa i Fridriha Engelsa u *New-York Daily Tribune*, naročito kada se oni koriste u cilju pronalaženja onog zajedničkog što vezuje srpsku socijalnu demokratiju perioda Dimitrija Tucovića sa evropskom revolucijom prve polovine pedesetih godina prošloga veka. Svaki drugi prilaz ovome problemu krije u sebi mogućnosti srozavanja sa stvarnih internacionalističkih pozicija, mogućnost tumačenja uloge Srbije sa pozicija „Načertanija“.¹²³

Dušan Nedeljković je s razlogom ukazao na Tucovićeve značajni polemički članak *Dogma ili teorija*, koji naziva »Tucovićeve naučnim i teorijskim testamentom...«¹²⁴ To je, u stvari, odgovor na anonimnu kritiku (objavljenu u *Srpskom književnom glasniku*) o Tucovićevoj znamenitoj knjizi *Srbija i Arbanija*.¹²⁵ Kritičar pokušava da prikaže Tucovića kao krutog dogmatičara:

»Pisac je krut i nepomirljiv doktrinarni socijalist, i to se vidi iz svakoga reda njegove knjige. Pored dobrih i neposrednih opažanja, zrelih misli i nacrti cele jedne racionalne balkanske politike, ima usiljenoga svodenja života i istorije u preživele formule, udešavanja žive stvarnosti prema mrtvim knjigama starijih socijalista, koji su pisali pre više od pola veka, ili prema teorijskim izvođenjima berlinskih i bečkih marksističkih teoretičara. Pisac za ljubav svojih dogma često i lako prelazi preko interesa svoje zemlje i svoje nacije, zaboravljajući potpuno koliko ne samo nacionalizma no i imperijalizma ima u nemačkoj socijalnoj demokratiji. Više vođenja računa o stvarnosti a manje o teorijama; više realnosti i realizma, a manje doktrinarnosti; više vođenja računa o sopstvenim nacionalnim interesima, a manje vernosti Marksu, Engelsu i Kauckom, — sve bi to doprinelo vrednosti ove inače interesantne knjige«.¹²⁶

Na ovu kritiku odgovorio je Tucović čitavim člankom, upućenom ne anonimnom kritičaru, nego *Srpskom književnom glasniku*, čiji je urednik bio Jovan Skerlić, sa kojim je Tucović već u nekoliko navrata ukrstio mačeve. Oštro diferencirajući dogmu od teorije, Tucović je prvo citirao cijelu kritiku, a zatim je odgovorio ovim argumentima:

»Svi veliki umovi, svi naučni radnici za čije su ime vezani najveći napreci ljudskoga saznanja, bili su osnivači teorija, novoga pravca posmatranja, novoga sistema, novih škola, i uticaj tih ljudi u društvenom životu

¹²³ *Ibid.* 274.

¹²⁴ Dušan Nedeljković, *Dimitrije Tucović i Srpska socijaldemokratska partija u marksizmu*, op. cit. 155.

¹²⁵ D. Tucović, *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*. Beograd, 1914.

¹²⁶ »Srbija i Arbanija«, *Srpski književni glasnik* (1. IV 1914).

meri se baš po tome koliko njihove teorije nađu sledbenika, njihovi sistemi radnika, njihove škole učenika. Preko njih oni žive i posle svoje smrti, i van uskoga okvira onoga što su oni lično stigli da urade. Oni žive baš blagodareći tome što su njihove teorije, daleko od toga da budu u suprotnosti sa životom, sinteza života, izraz stvarnosti i ključ za objašnjenje stvarnosti... U celom stranom književnom svetu i buržoaskoga pravca tako se gleda danas i na socijalističku teoriju, čiji su zasnivači Marks i Engels, i koja ima, kao ni jedna druga teorija pre i posle nje, silan uticaj u društvenom životu... Ali, ako smo privrženici socijalističke teorije, mi nismo slepi poklonici svake reči ni naših učitelja, ni njihovih velikih učenika, »berlinskih i bečkih marksističkih teoretičara«, kao što nam se lako i neopravdano prebacuje. Najboljega dokaza imate baš u gledištu koje je izneseno u ovoj knjižici *Srbija i Albanija*. Koliko ima uglednih socijalističkih pisaca i socijalističkih organa koji su o Albaniji govorili sasvim drukčije nego mi, koji su Arbanansko pitanje sasvim drukčije zasnivali i o njima često puta direktno suprotne konzekvence izvodili nego naša Partija.¹²⁷

Ako se pažljivo uspoređi šta su Marx i Engels pisali o Arbanasima, s jedne strane, a šta piše Tucović u navedenoj knjizi o Arbanasima, s druge strane, jasno će se vidjeti da se ne može i ne smije reći da su Tucović i njegovi jednomišljenici bili »slepi poklonici« svojih učitelja. Tako, na primjer, Marx i Engels izričito kažu: »Ako ostavimo na stranu jedno malobrojno stanovništvo koje je, iako slovenskoga porekla, usvojilo grčki jezik, onda kao takmaci Jugoslovenima ostaju turski i arnautski varvari, koji su se odavno pokazali kao uporni protivnici svakoga napretka.«¹²⁸ Međutim, cijela Tucovićeva knjiga *Srbija i Albanija* jasno i nesumnjivo svjedoči da Tucović o Arbanasima misli sasvim drukčije. Braneći ovu svoju knjigu od anonimnoga kritičara *Srpskog književnog glasnika*, Tucović piše:

»U borbi protiv raznih Bertholda, Đolitića i ratnih struja, naši strani drugovi su često puta izrekli o Albaniji i Arbanasima po neku reč na koju

¹²⁷ D. Tucović, »Dogma ili teorija? Malo odgovora Srpskom književnom glasniku«, *Borba* (16. IV 1914). Vidi bilješku br. 105.

¹²⁸ »Šta će biti od Turske u Evropi?«, *Borba* (16. III 1910). O stavu Marxa i Engelsa prema Arbanasima i Turcima vodila se na naučnom skupu o 50-godišnjici Tucovićeve smrti živa diskusija, u kojoj su došla do izražaja dva suprotna gledišta. Po Jovanu Marjanoviću: »Kako bismo mogli objasniti da su turski i albanski narodi varvarski, kada znamo da se marksizam i marksističke partije striktno bore za ravnopravnost između pojedinih naroda i da njihov razvoj posmatraju u istorijskoj uslovljenosti ekonomskog i političkog razvoja«. *Srpska socijaldemokratska partija*, str. 265). Po Dušanu Nedeljkoviću: »Neki se narodi na Balkanu nazivaju — varvarskim. U kome smislu? Na osnovu čega? — Nasuprot južnoslovenskim narodima, koji su pokazali tolikim vekovima života na Balkanu da prihvataju civilizaciju, da se razvijaju itd. Šta znači ovde da neke druge balkanske narode toga doba upotrebiti termin varvarstvo? Znači reći da se u svojoj zaostalosti nalaze u stadijumu varvarskog razvitka društva«. (Op. cit. 315).

su se pozivali čak *Balkanicus*¹²⁰ i dr. Vladan¹³⁰ u svojim ljudožderskim spisima protiv arbanaskoga naroda.¹³¹ Ali, ako su naši strani drugovi imali da sprovedu svoju politiku mira u borbi protiv onih koji su se nametnuli za velikoga protektora »autonomije Arbanije«, mi smo imali da se borimo protiv onih koji su hteli rasčerpavanje Arbanije; dokle je kod njih ratna struja stajala iza parole za »autonomiju Arbanije«, kod nas je stajala iza parole protiv »autonomije Arbanije«. Tamo su interesi proletarijata zahtevali da se obziri prema željama arbanskoga naroda žrtvuju obzirima prema svetskom miru, ovde su interesi proletarijata nalagali da se interesi arbanaskoga naroda i njegova težnja za slobodom prihvate što energičnije, jer su se podudarali sa interesima normiranja odnosa, mira i slobode na Balkanu. Naposljetku, evropski socijalisti su odbacili arbanske brige iz briga za živote proletera koji su spremni za rat, mi smo prihvatili arbanske brige iz istih obzira prema našem narodu. Naši su položaji bili, dakle, različiti, pa nam je i držanje u Arbanskom pitanju moralo biti različito. Eto tako mi robujemo »mrtvim knjigama« naših stranih drugova!¹³²

Iako uvjereni marksist, jedan od najizrazitijih ne samo u Srbiji nego i na čitavom Slavenskom Jugu, Tucović nije bio »slijepi poklonik svake reči« Marxa i Engelsa, nije bio epigon »berlinskih i bečkih marksističkih teoretičara« — kao što su mu to pripisivali protivnici klasnog radničkog pokreta — nego je uvijek imao u vidu specifične uvjete razvoja socijalizma kod južnoslavenskih i balkanskih naroda.

Isti je slučaj i kod radničkih partija u Hrvatskoj, Dalmaciji, Istri, Sloveniji i ostalim našim zemljama. Podijeljeni i pocijepani u čitav niz državnica, provincija i oblasti, radnički pokreti u južnoslavenskim zemljama razvijali su se u određenim ekonomskim i društveno-političkim uvjetima, svaki sa svojom specifičnim obilježjima i karakterističnim svojstvima, ali povezani među sobom u veliki internacionalni klasni radnički pokret, na temeljima revolucionarnog naučnog socijalizma.

¹²⁰ *Balkanicus* (Stojan Protić), *Das albanische Problem und die Beziehungen zwischen Serbien und Österreich-Ungarn*. Ins Deutsche übertragen von L. Markowitsch. Leipzig, 1913. Protić je ovu knjigu objavio pod pseudonimom po svojoj prilici zato, što u njoj govori i o sebi (u trećem licu) i pokušava da brani svoj politički rad; između ostaloga, on tu sam sebe naziva »jednim od vođa Radikalne stranke i sadašnjim ministrom unutrašnjih poslova...« (str. 85).

¹³⁰ Vladan Đorđević, *Die Albanesen und die Grossmächte*. Leipzig, 1913.

¹³¹ Tucović naziva ove knjige »ljudožderskim spisima« zbog negatorskog stava i neakademskog stila kojima su pisane. Tako, na primjer, Stojan Protić piše: »Svi su putnici saglasni, i donose o tome i dokaze, da Arnauti stoje na jednom niskom kulturnom stepenu i da su uslovi u njihovoj zemlji više afrički nego u samoj Africi«. (*Das albanische Problem...*, S. 21). Ili na drugom mjestu: »U čitavoj Albaniji ne može se naći ni traga o jednoj nacionalnoj kulturi, koja bi izašla iz okvira plemenskog života, iako Albanci žive na Balkanskom poluotoku već više od 2000 godina«. (Ibid. 34—35). U istom duhu i stilu piše i Vladan Đorđević u svojoj knjizi.

¹³² D. Tucović, *Dogma ili teorija?* Op. cit. 309.

Stav Marxa i Engelsa prema Južnim Slavenima prolazio je razne faze i peripetije, imao je svojih neizbježnih unutrašnjih kriza i međusobnih proturječnosti, ali se razvijao uvijek progresivno, oslobađajući se privremenih slabosti, rješavajući revolucionarne probleme koji su se postavljali i imajući stalno pred očima krajnji cilj naučnog socijalizma: društveni preobražaj čovječanstva.

Prvi srpskohrvatski prijevod »Komunističkog manifesta«,
Pančevo 1871.

Première traduction serbo-croate du Manifeste communiste,
Pančevo 1871.

K. Milutinović: MARX ET ENGELS ET LES SLAVES DU SUD

Résumé

La première percée des idées du socialisme scientifique dans le Midi Slave est de vieille date. Cette même année 1871, où la flamme de la Commune de Paris a illuminé les sombres horizons de l'Europe légitimiste, monarchiste et utilitariste d'alors, paraissait à Pančevo (Voïvodine) la première traduction serbo-croate du Manifeste communiste de Marx et Engels, qui inaugure une ère nouvelle dans l'histoire du mouvement ouvrier mondial. Seulement quelques semaines plus tard (1. VII 1871) parut à Belgrade, petite capitale de la Principauté de Serbie, le premier numéro de *Radnik*, premier journal socialiste sur les Balkans. Sur les colonnes de cette feuille paraissent des articles de Svetozar Marković, où on défend la Commune de Paris, et des articles de Djoka Mijatović expliquant le programme et la signification de l'Internationale de Marx.

En Croatie, également, les idées socialistes apparaissent assez tôt. Mais alors qu'en Serbie ce sont les villes qui se mettent en branle, en Croatie les nouvelles idées gagnent les larges couches de la population des campagnes, le prolétariat agraire. C'est pourquoi les socialistes croates modifient quelque peu la fameuse parole de Marx concernant l'unité du prolétariat: »Pauvres de tous les pays, unissez-vous!«

Le premier député socialiste entré dans l'Assemblée nationale croate est élu dans l'arrondissement de Šid, grâce aux votes de paysans. Le Parti social-démocrate de Croatie est constitué à Zagreb 8. et 9. IX 1894. On a adopté, à titre provisoire, le programme du Parti social-démocrate d'Autriche.

En Dalmatie, région peu développée, malgré les grandes difficultés et les circonstances plus défavorables qu'en Croatie, on assiste à la formation des premières organisations ouvrières dans les villes: *Union et travail* (Split, en 1872), *Société typographique* (Zadar, en 1874), *Société ouvrière* (première organisation ouvrière, fondée à Zadar, en 1877). Les fondateurs de ces organisations se trouvaient déjà sur les positions socialistes. Le premier procès intenté aux socialistes de Dalmatie eut lieu à Split, au printemps 1897.

La puissante pénétration des idées socialistes et de grands succès des partis social-démocrates qui au début du XXe siècle voient augmenter de plus en plus le nombre de leurs adhérents non seulement parmi le prolétariat et la jeunesse dans les villes, mais aussi parmi les masses paysannes, suscite une violente réaction de la classe dirigeante dans tous les pays yougoslaves. Cette réaction trouve une parfaite expression dans les écrits de la presse réactionnaire serbe et croate qui excite de façon systématique les passions nationalistes et chauvinistes. Dans leur lutte contre »l'épouvantail

communiste« les journaux réactionnaires en Serbie et en Croatie ne se font pas scrupule de fausser les conceptions fondamentales du socialisme scientifique. Ainsi, la presse réactionnaire serbe a construit artificiellement la fameuse légende d'une prétendue »hongrophilie« et »turcophilie« de Marx.

La légende de »hongrophilie« a été tramée en partant des interprétations unilatérales et tendancieuses des articles de Marx et Engels écrits pendant la révolution de 1848—1849 et publiés dans le journal *Neue Rheinische Zeitung*, où l'on examinait le rôle des Hongrois, des Tchèques et des Slaves du Sud dans la révolution. Les historiens bourgeois de Hongrie, détachant de la totalité de ces articles deux articles, essayaient de prouver, pas des généralisations arbitraires, que les fondateurs du marxisme prenaient parti, cent pour cent, pour les Hongrois et contre les Slaves. Il a fallu qu'un siècle entier s'écoulât pour qu'on pût procéder à un examen critique de l'héritage intégral des fondateurs du socialisme scientifique.

Il en est de même en ce qui concerne la prétendue »turcophilie« de Marx et Engels. Cette fable est due à une identification inadmissible de l'interprétation de Marx de la question d'Orient et des thèses des publicistes anglais David Uguhart et Lotar Bucher. Prétendre que Marx sous leur influence est devenu »turcophile«, c'est fausser ses textes relatifs à la question d'Orient.

De telles opinions se maintenaient obstinément et se répandaient systématiquement jusqu'au moment où le chef du mouvement socialiste serbe Dimitrije Tucović prouva dans la revue marxiste *Borba*, fondée par lui (en 1910), que Marx n'était point un turcophile ni un protagoniste de l'intégrité de la Turquie d'Europe; tout au contraire, en partisan fervent de la libération nationale autant que de la libération sociale, le fondateur du socialisme scientifique prônait la destruction révolutionnaire de l'Empire ottoman et l'établissement des États nationaux indépendants, conformément aux aspirations nationales des peuples balkaniques.